

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΑΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
Karl Jaspers τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας. — Ραφ. Δήμιος καθ. τοῦ
Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀρ. — Κ. Τριανταφυλλό-
πουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Fausst
ἀρχηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμίδης ἀρχηγ.
ἐπιμορφείας. — Χ. Τζουρτζόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Hehn ἀρχηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἐκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδοσο-
πόπουλος τακτ. καθ. Πανεπιστημίου Θεσπιάκης. — Θερ. Τσάτσος
ἀρχηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΤΥΠΟΙΣ

Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ
ΨΑΡΡΩΝ 41, ΑΘΗΝΑΙ

1934

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΜΗ ΟΝΤΟΣ

ΥΠΟ

ΡΑΦΑΗΛ ΛΗΜΟΥ

Δέν μπορεί νά ὑπάρχει ἐκεῖνο ποῦ δέν εἶναι τίποτε· γιατί δέν μπορείς νά γνωρίσεις ἐκεῖνο ποῦ δέν ὑπάρχει, οὔτε καί νά τὸ ἐκφράσεις. Τὸ ὄν δέν ἐπλάστηκε οὔτε καί εἶναι δυνατόν νά καταστραφῆ· οὔτε ὑπῆρξε ποτέ στό παρελθόν, οὔτε θά ὑπάρξει ποτέ στό μέλλον, γιατί ὑπάρχει τώρα, τούτη τῆ στιγμή καί εἶναι ἕνα καί συνεχές· ἐπί πλέον εἶναι καί ἀκίνητο· γιατί ποῦ θά ζητήσεις τήν «γέννα» του; Δέν θά σέ ἀφήσω νά πεις οὔτε νά σκεφθεῖς πὸς ἐπρόβαλε «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος», γιατί δέν μπορείς οὔτε νά σκεφθεῖς οὔτε νά ἐκφράσεις ἐκεῖνο ποῦ δέν ὑπάρχει. Πῶς μπορεί ἐκεῖνο ποῦ εἶναι τώρα νά γίνει στό μέλλον; γιατί ἂν ἔγινε, τότε δέν εἶναι τώρα, οὔτε εἶναι τώρα, ἂν θά γίνει στό μέλλον. Μιά ποῦ διώξαμε τὸ «γίνεσθαι» καί τὸ «ἄλλυθαι» καί τὰ ἀποθήσαμε μακριά, μένει τὸ εἶναι καί ἡ ταυτότητά του. Γιὰ τοῦτο καί εἶναι συνεχές, «μονοκρατητό», γιατί ὅ,τι εἶναι ὑφίσταται «ὁμοῦ πᾶν συνεχές, ἐν ὑπάρχον».

(Ἀπὸ τὰ ἀποκρίσματα τοῦ Πλωταρίου)

Παίρνω στό χέρι μου αὐτὸ τὸ φύλλο χαρτί καί λέω «τὸ χαρτί δέν εἶναι μαῦρο». Κατάλαβα τῆ στιγμή αὐτῆ ὅτι λείπει ἀπὸ τὸ χαρτί ἡ ιδιότητα τοῦ μαύρου, ἔνοιωσα τὴν μὴ μελανότητα; Ἡ βάζω π.χ. τὸ χέρι στὴ τσέπη μου καί ἀποφαινομαι «δέν ὑπάρχουν ἐκεῖ μέσα χρήματα»· παρατήρησα τὴν ἀπουσία χρημάτων ἀπὸ τὴν τσέπη μου; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ὁ κοινὸς ἄνθρωπος—δηλαδή ὁ νοήμων ἀλλὰ ὄχι εἰδικὸς ἄνθρωπος—θά ἀπαντήσῃ «ὄχι», χωρὶς κανένα δισταγμό, «ὄχι», ἐκεῖνο ποῦ ἐγὼ κατάλαβα εἶναι ὅτι τὸ χαρτί εἶναι ἄσπρο, δηλαδή τὸ θετικό. Ἡ «ἀπουσία» δέν εἶναι δυνατόν νά γίνει ἀντικείμενο ἀντιλήψεως, διότι ἡ «ἀπουσία» δέν εἶναι τίποτε· δέν ὑπάρχει γιὰ νά τὴν ἀντιληφθοῦμε. Ἔχομε πεῖρα πάντα γιὰ ἕνα πράγμα ποῦ εἶναι παρόν. Ἐπὶ τῆς «ἀπουσίας» χρημάτων ἀπὸ τὴν τσέπη μου, ἐκεῖνο ποῦ πραγματικὰ θά ἔνοιωσα θά εἶναι πιθανὸν ἢ παρουσία ἕως μαν-

τηλιού ἢ κανενὸς ἄλλου παρόμοιου ἀντικειμένου. Ὅχι μονάχα ὁ ἐμπειρισμὸς ἀλλὰ καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς φαίνεται ὅτι ἀποκρούει τὸ «μὴ-εἶναι». Τὸ ζήτημα ποὺ ἔχομε μπροστά μας εἶναι εὐρύτερο ἀπὸ τὸ ζήτημα, πῶς κατορθώσαμε νὰ γνωρίσουμε μιὰν ἀρνητικὴ ἀλήθεια εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ «εἶναι», τῆς ὑπάρξεως γενικῶς. Πρόκειται περὶ τοῦ ἂν τοῦτο τὸ μὴ εἶναι εἶναι δυνατόν κατ' ἀρχὴν νὰ λεχθεῖ ὅτι ὑπάρχει ἀντικειμενικῶς. Βεβαίως αὐτὸ εἶναι ἀντιφατικό. Τὸ μὴ εἶναι εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δὲν ὑπάρχει καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι. Καὶ ὅπως λέγει ὁ Παρμενίδης, τὸ τίποτε δὲν εἶναι δυνατόν οὔτε νὰ τὸ σκεφθοῦμε, οὔτε νὰ τὸ ἐκφράσουμε. Ἡ σκέψη ἀπορροῶ πάντοτε καὶ τὸ νὰ σκεφθεῖς τὸ τίποτε, σημαίνει νὰ μὴ σκεφθεῖς καθόλου.

Θὰ ἀπορρίψουμε λοιπὸν τὴν ἔννοια τοῦ «μὴ ὄντος»; Χωρὶς ὅμως αὐτὴ θὰ ἐκμηδενισθοῦν καὶ ὁ κόσμος τῆς πείρας καὶ ὁ κόσμος τοῦ λόγου. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Παρμενίδη μᾶς παρουσιάζει μιὰ τέτοια περίπτωση· θέτει δηλαδὴ ὡς ἀρχὴ τὴν ἀρνησὶ τοῦ μὴ ὄντος καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς εἶναι ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι ἀχρονη, ἀμετάβλητη, μία. «Δὲν ὑπάρχει τὸ μὴ ὄν καὶ συνεπῶς δὲν ὑπάρχει τὸ «γίγνεσθαι», γιατί τὸ «γίγνεσθαι» εἶναι μετάβαση ἀπὸ τὸ μὴ ὄν εἰς τὸ ὄν». Δὲν ὑπάρχει τὸ μὴ ὄν, καὶ κατὰ λογικὴ συνέπεια δὲν ὑπάρχει κίνηση, γιατί ἡ κίνηση πραγματοποιεῖται στὸν κενὸ χρόνον, δηλαδὴ στὸν χρόνον ἀπ' ὅπου λείπει τὸ «ὄν».

Δὲν ὑπάρχει «μέλλον», γιατί μέλλον εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δὲν ὑπάρχει ἐπίσης δὲν ὑπάρχει «παρελθόν». Δὲν ὑπάρχουν ἄτομα διαφορετικὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, γιατί ἡ πολλαπλότητα εἶναι «ἑτερότητα», δηλαδὴ μιὰ μορφή τοῦ μὴ εἶναι. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ κόσμος τῆς πείρας, ἐπειδὴ εἶναι πολλαπλότητα ἀπὸ συγκεκριμένα ἀντικείμενα, ποὺ βρίσκονται μέσα στὸν χρόνον καὶ στὸν χώρο, ἀποτελεῖται ἀπὸ «μὴ ὄντα». Ἐξ ἄλλου ὅμως ἡ διανόηση ἀπαιτεῖ τὸ «μὴ ὄν». Ἡ διανόηση εἶναι ἐξήγηση· ἀλλὰ τὸ νὰ ἐξηγήσεις γιατί ὑπάρχει ἓνα πράγμα, τὸ νὰ καθορίσεις μιὰ αἰτία ποὺ προκαλεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος, σημαίνει νὰ τὸ ἀντι-παραβάσεις πρὸς τὴν «ἀπουσία» του, σημαίνει νὰ ἐρωτήσεις πῶς τὸ πράγμα αὐτὸ πέρασε ἀπὸ τὴν κατάστασιν τοῦ μὴ εἶναι εἰς τὴν κατάσταση τοῦ εἶναι. Ἡ διανόηση ἐργάζεται μὲ ἀντιθέσεις· τὸ νὰ σκε-

λάβεις μιὰ οὐσία, παραδείγματος χάριν τὴν οὐσία «ἄνθρωπος», σημαίνει νὰ τὴν σκεφθεῖς ὡς ἀντίθεση πρὸ τὸ «μὴ ἄνθρωπος». Πραγματικότητα, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Παρμενίδης, ὅπου τὰ πάντα ἀνάγονται στὴν ἐνότητα, εἶναι ἀπλούστατα ἀδύνατο νὰ νοηθεῖ.

Καὶ ἔτσι τὸ «μὴ ὄν», ποὺ τὸ διώξαμε ἀπὸ τὴν πόρτα, ξαναμπαίνει ἀπὸ τὸ παράθυρο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι «μὴ ὄν» δὲν εἶναι ἓνα δεδομένο τῆς διάνοιας καὶ ὅτι κάθε τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ περιορίσει τὸν ἑαυτό του στὰ κριτήρια τῶν δεδομένων, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀρνηθεῖ τὸ «μὴ-ὄν». Μολαταῦτα, εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθοῦμε τὸ «μὴ εἶναι» ὡς ἔγκυρη καὶ ἀληθινὴ ἐννοια, γιατί κάθε τι ποὺ εἶναι δεδομένο—εἴτε στὶς αἰσθήσεις εἴτε στὴν νόηση—ἔχει μέσα του αὐτὴ τὴν ἐννοια. Τὸ «εἶναι» βρίσκεται στὴν πρώτη γραμμὴ, τὸ «μὴ εἶναι» βρίσκεται στὸ βῆθος· τὸ βρίσκεις πέρα ἀπὸ τὸ «εἶναι». Τὸ νὰ σύρομε τὸ «μὴ εἶναι» μέσα στὴν σφαιρα τῶν παρόντων πραγμάτων, αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ καταστρέψομε τὴ φύση του καὶ νὰ τὸ μετατρέψομε σὲ «εἶναι», ἀφοῦ τὸ νὰ ὀνομάσομε ἓνα πράγμα σημαίνει τὸ νὰ δείξομε ἓνα ἀντικείμενο. Τὸ «μὴ εἶναι» συλλαμβάνεται ἔχι μὲ τὴν πείρα, ἢ μέσα στὴν πείρα, ἀλλὰ μὲ τὴ νόηση. Ὅπως καὶ ἡ ἄλλη πλευρὰ τοῦ φεγγαριοῦ ἔτσι καὶ τὸ «μὴ εἶναι» θὰ εἶναι γιὰ πάντα ἀπρόσιτο στὴν κατανόηση· κι' ὅμως θὰ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ λογικοῦ, θὰ εἶναι κάτι ποὺ θὰ τὸ ἀπαιτεῖ κάθε ἀντικείμενο ποὺ εἶναι μέσα στὸν κύκλο τοῦ λογικοῦ.

Ἡ ἀποψη ποὺ ἀσπάζεται ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι ὅτι τὸ «μὴ εἶναι» πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸ μαζὺ μὲ τὸ εἶναι, ὡς ἀναγκαῖο συστατικὸ τοῦ κόσμου τῆς λογικῆς καὶ τῆς πείρας. Τὸ πρόβλημά μας δὲν εἶναι λογικὸ, ἀλλὰ κυρίως μεταρυσικὸ, καθ'αυτὸ θεωρητικὸ. Ὅποιος ἐνδιαφέρεται ἀποκλειστικὰ γιὰ τοὺς τύπους τῆς λογικῆς, δὲν νοιάζεται καθόλου γιὰ τὸν πραγματικὸ κόσμον· εἰάν, ξεκινώντας ἀπὸ ὠρισμένες πρωταρχικὲς γνώσεις, μπορέσει νὰ ὀρίσει μ' αὐτὲς τὸ μὴ εἶναι, ἅς τὸ κάμει. Τὸ δικό μας ὅμως ἐνδιαφέρον εἶναι ἀντικειμενικόν· ζητοῦμε δηλαδὴ νὰ περιγράψομε τί συμβαίνει πραγματικῶς στὸν κόσμον· ἐρωτοῦμε τὸν ἑαυτό μας· ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει πραγματικῶς ἓνα τέτοιο πράγμα ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν ἐννοια τοῦ «μὴ εἶναι»; Ἡ ἀποτυχία ποὺ σημείωσαν οἱ διάφορες ἀπόπειρες γιὰ νὰ θέσουν ἐμποδῶν τὸ μὴ

είναι αποκελοῦνε μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς δικῆς μας ἀπόψεως. Ἄς ξαναγυρίσουμε στὰ ἀρχικά μας παραδείγματα. Πῶς γνωρίζω ὅτι τὸ χαρτί αὐτὸ δὲν εἶναι μαῦρο; Λιότι τὸ βλέπω ὅτι εἶναι ἄσπρο. Ἄλλὰ πῶς μπορεῖ αὐτὸ νὰ μὲ δικαιολογήσει, γιὰ νὰ φτιάσω στὸ ἀρνητικὸ συμπέρασμα; Λιότι γνωρίζω ὅτι ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἄσπρο δὲν εἶναι μαῦρο. Καὶ ὅμως αὐτὸ εἶναι ἀρνητικὴ πρόταση καὶ βεβαιώνει ἓνα ἀρνητικὸ γεγονός. Ἢ λέγω ὅτι δὲν ὑπάρχουν ζῴηματα στὴ τσέπη μου διότι δὲν τὰ βροῖκα ἐκεῖ μέσα. Ἄλλὰ τὸ ὅτι δὲν τὰ βροῖκα εἶναι αὐτὸ κατ' ἑαυτὸ ἓνα ἀρνητικὸ γεγονός· εἶναι ἡ «ἀπουσία» ἑνὸς συνειδησιμῆνου περιστατιζοῦ.

Ὅπως καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀπουσία ἑνὸς πραγματος μὲ τὴν παρουσία ἑνὸς ἄλλου πετυχαίνει τὸ σκοπὸ της. Ἐὰν γινῆται ὅτι βροῖκα στὴν τσέπη μου ἓνα μαντῆλι δὲν εἶναι ἀρνητικὸς λόγος γιὰ νὰ συμπεράνω ὅτι στὴν τσέπη μου δὲν ὑπάρχουν ζῴηματα. Ἢ «ἀπουσία» δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθεῖ σὲ παρουσία· πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ ὡς τελευταῖον γεγονός, ὡς ἀνθρωπότητα. Ζητῶ τὸν φίλο μου κύριο Σμίθ· μπαίνω στὸ σαλόνι καὶ βλέπω ὅτι δὲν εἶναι ἐκεῖ. Ποιὰ εἶναι ἡ βίαση τῆς ἀρνητικῆς αὐτῆς γνώσεως; Παρατηροῦ ὅτι στὸ σαλόνι εὐρίσκονται ἡ κυρία Σμίθ καὶ ἡ δις Σμίθ· ἀλλὰ βεβαίως αὐτὸ δὲν εἶναι λόγος γιὰ νὰ συμπεράνω ὅτι ὁ κύριος Σμίθ δὲν εἶναι ἐκεῖ (ἀποκλείουμε τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ κύριος Σμίθ δὲν βροῖκατα σὲ ἀγαθὲς σχέσεις μὲ τὴν οἰκογένειά του). Ἐνῆν δικαιολογία μου ἀποτελεῖ ἡ γνώση ὅτι ἡ κυρία Σμίθ καὶ ἡ δις Σμίθ εἶναι οἱ μόνοι ἄνθρωποι στὸ δοματίο· καὶ ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι ἀρνητικὴ· «κανεὶς ἄλλος δὲν εἶναι στὸ δοματίο ἐκτὸς τῆς Κας καὶ τῆς Δδος Σμίθ». Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συναγίσγομε τὴν ἀρνητικὴν κατάστασιν ἀπὸ οἰανδήποτε ἄλλην. Πρέπει ν' ἀρχίσουμε μὲ τὴν ἀρνητικὴν (ἢ ἀρνησιμὴν εἶναι λογικὴ ἀρχή).

Ἐκτὸς αὐτοῦ ἔχομε τὴν ὑποκειμενιστικὴν θεωρίαν περὶ ἀρνήσεως· κατὰ τὴν θεωρίαν αὐτὴν ἡ ἀρνησιμὴ εἶναι ἁπλῶς ἡ προβολὴ στὸν πραγματικὸν κόσμον τῆς ἀρνητικῆς στάσεως τοῦ ὑποκειμένου. Παραδείγματος χάριν, ὅταν δηλώσω ὅτι «δὲν θὰ περῶσαν», ἀρνηθῆμα τὸ ὅτι «θὰ περῶσαν». Στὸν πραγματικὸν κόσμον ὑπάρχουν μόνον θετικὰ γεγονότα, ποὺ ἐγκύρως δέχεται κανεὶς ἢ ἀρνεῖται μὲ θετικὰ προτάσεις· ἡ δὲ ἀλήθεια μιᾶς ἀρνητικῆς προτάσεως ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι

ἔγκυρως ἀπορρίπτεται μὴ θετική πρόταση (ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ μιλοῦμε γιὰ οὐδέτερα γεγονότα καὶ οὐδέτερες προτάσεις).

Ἀπαντῶντας θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήτομε α'. ὅτι ἡ υποκειμενιστική θεωρία δὲν κατορθώνει νὰ ἀποβάλλει τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν ἀντικειμενική κατάστασι. Γιὰ ποιὸν ἄλλο λόγο θὰ εἶναι ἰσχυρὰ ἡ ἀρνησι μῆς προτάσεως; παρὰ διότι ἡ πρόταση δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰ πράγματα; Καὶ μήπως ἡ σχέση τοῦ ἀσυμβιβάστου δὲν εἶναι ἀρνητικὸ γεγονός; β'. Εἶναι ἀδύνατον νὰ χαράξομε μίαν ἀσπληρή ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τοῦ τρόπου (attitude) τῆς γνώσεως καὶ τοῦ εἶδους τῆς προτάσεως· εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιβεβαιώσω μία ἀρνητικὴ πρότασι, ἢ νὰ ἀρνηθῶ μὴ θετική, ἢ νὰ ἐκφράσω δυσπιστίαν πρὸς μίαν ἀρνητικὴν πρότασι, π. χ. ὅτι «δὲν ὑπάρχει ζωὴ μετὰ θάνατον». γ'. Ἡ στάσι ἀρνήσεως (ἢ τῆς ἐπιβεβαιώσεως τοῦ περὶ οὗ πρόκειται) ἐνδέχεται νὰ λείπει ἐντελῶς, καὶ ὅμως ἡ πρότασι νὰ ἔχει νόημα. Ἡ πρότασι ἔχει ὡς τοιαύτη νόημα. Μπορῶ νὰ θεωρήσω τὴν ἀρνητικὴν πρότασι «αἱ παράλληλοι δὲν συναντῶνται» χωρὶς νὰ λάβω καμμία στάσι ἀπέναντί της, εἴτε παραδοχῆς εἴτε ἀποκρούσεως· μόλοντοῦτο ἡ πρότασι ἔχει νόημα μὲ τὸν ἀρνητικὸν της χαρακτήρα. Μὲ ἄλλες λέξεις ἡ ἀρνητικὴ πρότασι εἶναι ἀντικείμενον τοῦ λογικοῦ, δὲν εἶναι κατασκευάσμα ἀλλὰ δεδομένο τῆς νοήσεως.

Γιὰ νὰ ἀποφασίσωμε τί πρέπει νὰ κάμομε μὲ τὴν ἀρνησι, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνατρέξομε στὶς πρώτες ἀρχές. Ἡ ἀρνησι εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἔσχατα λογικὰ στοιχεῖα· σὲ ὅποιον δὴποτε κατάλογον τῶν πρωταρχικῶν μεταφυσικῶν κατηγοριῶν θὰ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνεται καὶ τὸ «μὴ εἶναι». Ἄς ἴδωμε, παραδείγματος χάριν, τὸ σύστημα τῶν κατηγοριῶν ποὺ μῆς παρουσιάζει ὁ Πλάτων στὸ «Σοφιστή». Τὸ μὴ εἶναι εἶναι μέρος τοῦ λογικοῦ τόσο, ὅσο καὶ τὸ εἶναι· εἶναι ἔδῳ, ὑπάρχει, καὶ πρέπει νὰ τὸ δεχθῶμε.

Ἡ ἀποψη ποὺ ὀρίζει τὴν ἀρνησι μὲ τὴν κατάφρασι εἶναι ἐσφαλμένη, διότι, σύμφωνα μ' αὐτὴν ἡ κατάφρασι συνιστᾶται διὰ τῆς ἀρνήσεως καὶ τὸ εἶναι διὰ τοῦ μὴ εἶναι. Καὶ τοῦτο ὄχι γιὰτὶ ἀρχίζομε μὲ μίαν θετικὴν κατάστασι καὶ ἀπ' αὐτὴ συνάγομε τὴν ἀπουσία ἑνὸς ἄλλου πράγματος, ἀλλὰ γιὰτὶ ἡ θετικὴ κατάστασι εἶναι ὅ,τι εἶναι, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶναι κάτι ἄλλο. Ἄς πάρωμε τὸ προηγούμενον παράδειγμα· ὅτι τὸ

χαρτί δὲν εἶναι μαῦρο. Τὸ νὰ εἶπει κανεὶς ὅτι συμπεραίνομε τοῦτο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἄσπρο εἶναι ἀφελές, ἀπλοϊκό· τὸ νὰ εἶναι ἄσπρο εἶναι (σημαίνει) τὸ νὰ μὴ εἶναι μαῦρο, ἢ κίτρινο, κτλ· τὸ «ἄσπρο» ὡς ἔννοια ἔχει σημασία μόνον ἐφ' ὅσον ἀντιπαραβιάλλεται πρὸς ἄλλες ἔννοιες. Τὸ «ἄσπρο» ὡς οὐσία ὑπάρχει ἐφ' ὅσον εἶναι ἀσυμβίβαστο πρὸς ἄλλες ἢ διαφορετικὸ ἀπὸ ἄλλες οὐσίαις. Κατὰ συνέπειαν, δὲν μεταβαίνομε ἀπὸ τῆ θετικῆ γνώση εἰς ἀρνητικὴ γνώση, ἢ ἀπὸ τὸ θετικὸ γεγονὸς εἰς τὸ ἀρνητικὸ γεγονὸς· ἡ θετικὴ κατὰστασις δὲν ἀρχίζει νὰ ὑπάρχει τῆ στιγμῇ ποὺ θὰ τῆς ἀφαιρέσομε ἐντελῶς τὴν ἀρνητικὴ πλευρά. Τὸ πρόβλημα δὲν συνίσταται εἰς δίλημμα μεταξὺ εἶναι καὶ μὴ εἶναι, δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ δίλημμα αὐτὸ, γιατί αὐτὸ τὸ δίλημμα δὲν εἶναι κἄν πρόβλημα. Τὸ συγκεκριμένον γεγονὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ εἶναι καὶ μὴ εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένα. «Εἶναι καὶ μὴ εἶναι» ἰδοὺ ἡ ἐνότητα τοῦ λόγου καὶ τῆς πραγματικότητος. Τὴν ἀποψη αὐτὴ συνοψίζει θαυμάσια ἡ φράσις τοῦ Σπινόζα· ὁρισμὸς εἶναι ἀρνησις. Τὸ νὰ εἶναι α', σημαίνει νὰ μὴ εἶναι β', σημαίνει ἀποκλεισμοῦ, ἀντίθεσις, ἐτερότητα· ὅλα αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ εἶναι. Ὅταν λέμε ὅτι ἡ κατάστασις συνιστᾶται διὰ τῆς ἀρνήσεως, δὲν πρέπει νὰ νομισθεῖ ὅτι θέλομε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ ἀρνησις προηγεῖται ἀπὸ τὴν κατάστασις· διότι καὶ ἡ ἀρνητικὴ κατὰστασις, ὁμοίως συνιστᾶται διὰ μιᾶς καταφάσεως· δὲν ὑπάρχει καθαρὴ ἀρνησις, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ ἀπλήρως καὶ ἀμυγῆς κατάστασις. Κάτι τι ἀποκλείεται ἐπειδὴ—ἢ μᾶλλον ἐφ' ὅσον—κάτι τι ἄλλο περικλείεται. Ὁ θετικὸς καὶ ὁ ἀρνητικὸς χαρακτηρισμοὶ δὲν εἶναι τόσο γεγονότα, ὅσο εἶναι συναναφορικὸι πόλοι εἰς καθεστὸν γεγονός. Κάθε πράγμα εἶναι ὅ,τι εἶναι, διότι ἀποκλείει ὅλα ἑκείνα καὶ δὲν εἶναι αὐτό, καὶ δὲν εἶναι ὅ,τι δὲν εἶναι, ἐπειδὴ περικλείει καθεστὸν ποὺ εἶναι αὐτό.

Γιὰ νὰ στερεώσομε ὅλα ὅσα εἶπαμε ἀνωτέρω καίως δογματικά, θὰ ἀναφέρω μερικὰ παραδείγματα. Μποροῦμε νὰ διαρέσομε τὸν κόσμον εἰς καθέκαστα, εἰς κλάσεις, εἰς οὐσίαις καὶ εἰς γεγονότα. α') Ἐν καθέκαστα ὑπάρχουν μὲ τὴν ἐτερότητα· ἢ ταυτότητα περιέχει καὶ ἀνάγκην μέσα τῆς τῆς διαφορῆς. Τὸ νὰ εἶναι «τοῦτο» σημαίνει τὸ νὰ μὴ εἶναι «ἐκεῖνο», ἢ μᾶλλον τὸ νὰ μὴ εἶναι κάποιον ἄλλο καὶ ἕναίσιον. Τὸ νὰ καθορίσομε τὴν ταυτότητα κάποιου πράγματος σημαίνει νὰ τὸ ἀνα-

κρίνομε, σημαίνει νὰ τὸ ἀπομονώσομε ἀπὸ τὸν κόσμον. Τὸ νὰ θέσομε τὸ ἀτομικόν, σημαίνει νὰ θέσομε ἕναν κόσμον, ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἄλλα ἀτομικὰ καὶ ἕκαστα, ἀποτελοῦντα τὸ περιβάλλον τοῦ δεδομένου ἀτομικοῦ. Πρὸς τὸ περιβάλλον ἀντιτίθεται τὸ ἀτομικόν. Ἔχομε τὸ ἄτομον contra mundum. Πολλὰς φωνὰς ἐφιλονεΐησαν ποῖόν ἀπὸ τὰ δύο εἶναι τὸ πρῶτον ἢ ταυτότητα ἢ ἡ ἑτερότητα. Ἡ φιλονεικία ὅμως δὲν ἔχει νόημα· τὰ δύο αὐτὰ εἶναι συντεταγμένα καὶ ἀλληλοεξαρτημένα. Ὅταν δείχνω μὲ τὸ δάκτυλον, δείχνω πρὸς καίτι, ποῦ βρίσκεται σὲ κάποια ἀπόστασις ἀπὸ καίτι ἄλλο. Καὶ ἔτσι ὁ ἀποκλεισμός εἶναι ὅρος ἀπαραιτήτος τῆς ἀτομικεύσεως κατὰ τὴν μορφήν τῆς ἑτερότητας, τοῦ *τέρου* τοῦ Πλάτωνος.

β) Κλάσεις. Ἐὰν μᾶς εἶναι δεδομένη μία κλάσις ἀπὸ ἀντικείμενα φ, τότε ἔχομε τὴν κλάσις τῶν ἀντικειμένων μὴ φ. Τὸ μὴ φ εἶναι δεδομένον ταυτοχρόνως μὲ τὸ φ καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὁρισθῆι διὰ τοῦ φ εἶναι καίτι πρωταρχικόν. Τὸ νὰ θέσομε τὴν κλάσις τῶν ἀντικειμένων «ἄνθρωποι», εἶναι τὸ ἴδιον σὰ νὰ θέσομε τὴν κλάσις τῶν ἀντικειμένων ποῦ δὲν εἶναι ἄνθρωποι. Μὲ ἄλλες λέξεις ἅμα ἔχει δοθεῖ μιὰ ὁμάδα πραγμάτων, θὰ ἔχει δοθεῖ κατ' ἀνάγκην καὶ ἡ ὁμάδα τῶν ἀντικειμένων ποῦ δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν ὁμάδα ἐκείνη.

γ) Οὐσίαι. Ἐντὸς τοῦ κόσμου τῶν μορφῶν ἔχομε τὴν ὁλοφάνερον σχέση τῶν ἀσυμβίβαστου ἢ τῆς ἐναντιότητος· τὸ γλυκὸ (ἢ γλυκύτητα) εἶναι τὸ ἀντίθετον τοῦ πικροῦ, τὸ στρογγυλὸν τοῦ τετραγώνου· ἡ δὲ σχέση αὕτη ἔχει σπουδαιότητα γιὰ τὴν κατανόησιν καὶ τὴν σύστασιν καίθε μᾶς μορφῆς. Ἡ ἀντίθεσις ὅμως (τὸ ἀντίθετον) ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ εἰδικὴ περίπτωσις, ἐνῶ ἡ σχέση τῆς ἀρνήσεως ἔχει εὐρύτερον κύκλον ἐφαρμογῆς. Ἔχομε τὸ γεγονός ὅτι καίθε οὐσία εἶναι εἰδικὴ οὐσία, ἔχει ἀτομικότητα καὶ συνεπῶς ἑτερότητα· ἔτσι, παραδείγματός χείριν, τὸ γλυκὸν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ στρογγυλόν· τὸ νὰ εἶναι καίτι ζῷον εἶναι διαφορετικόν ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι τριπέδιον. Διακρίνομε μεταξὺ τῶν οὐσιῶν ἀκριβῶς ὅπως καὶ μεταξὺ τῶν πραγμάτων. Φυσικὰ ὑπάρχει ἱεραρχικὴ τάξις μεταξὺ τῶν μορφῶν, μερικὰς δὲ ἀπ' αὐτὰς ἔχουσι εὐρύτερον περιεχόμενον ἀπὸ ἄλλας· ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ μία καὶ μόνη οὐσία, ποῦ νὰ περιλαμβάνει ὅλες τὰς οὐσίας, ἀφοῦ τὸ νὰ εἶναι καίτι καὶ οὐσία, σημαίνει νὰ εἶναι ἀκριβῶς αὕτη ἢ οὐσία καὶ ὄχι ἄλλη.

δ') Έως ἔδῳ ἡ ἄρνηση μᾶς παρουσιάσθηκε ὡς ἡ σχέση τῆς ἰτερότητας μεταξύ τῶν πραγμάτων, εἴτε ἦταν ἀτομικά, εἴτε κλίσεις, εἴτε μορφές. Τώρα θὰ ἐξετάσωμε τὴν ἄρνηση ἀπὸ ἄλλη ἀποψη, δηλαδή ὡς «μὴ εἶναι» ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ εἶναι. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη δὲν εἶναι πλέον σχέση μεταξύ ὄντων, ἀλλὰ ἀπόλυτο μὴ εἶναι. Ἔχομε τώρα νὰ κίνομε μὲ γεγονότα. Ἄς ἐξετάσωμε μερικά γεγονότα ἐν σχέσει πρὸς τὸν Γυῖννη. Ὁ Γυῖννης εἶναι δώδεκα χρόνων· μὲ ἄλλες λέξεις, δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἔχει οἰανδήποτε ἄλλη ἡλικία. Ὁ Γυῖννης εἶναι στὸ γυμναστήριον· τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι στὸ σπίτι, καὶ γενικώτερα δὲν εἶναι σὲ κανένα ἄλλο μέρος ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γυμναστήριον. Ἔτσι τὸ νὰ ἔχει ὁ Γυῖννης ὁρισμένο χαρακτηριστῆρα, σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει ἄλλους χαρακτηριστῆρες. Ἡ ἔννοια κατὰ τὴν ὁποῖα καθεὶν πράγμα καταλαμβάνει ὁρισμένη θέσι μέσα στὸ χρόνο καὶ τὸ χώρον καὶ ἔχει ἄλλη, προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀποκλεισμός εἶναι μέρος τοῦ χρονικοῦ καὶ τοπικοῦ εἶναι. Τὸ δένδρον αὐτὸ εἶναι μηλιά καὶ εἶναι μηλιά ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι ἀχλαδι, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι καὶ ἄλλο. Καὶ πάλι εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειώσωμε, ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἀποκλείεται εἶναι εὐρύτερον ἀπὸ ὅ,τι ἀπαιτεῖ ἡ ἀπλὴ ἐναντιότητα. Ἔχομε τὸ γεγονός ὅτι τὸ Α εἶναι στρογγυλὸ καὶ, κατὰ τὰ λεχθέντα, δὲν εἶναι τετράγωνον. Ἀλλὰ τὸ συγκεκριμένο γεγονός δὲν περιορίζεται μονίμως στὸ εἶδος αὐτοῦ τοῦ ἀποκλεισμοῦ. «Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι γιατρός» σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κατεῖναι εἶδος πρὸς τὸ ὁποῖον ἀντιτίθεται τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἰατρός· θὰ ἦταν δυνατόν νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ γιατρός καὶ δικηγόρος. Αὐτὸ εἶναι ἀναντιρρήτως ἀληθινόν. Ἄς προχωρήσωμε καὶ ἄς περιλάβωμε ὅλες τὸν τίς ιδιότητες· δυνατόν νὰ εἶναι ἀπειρες. Ἐν ταύταις μιᾷ ἀπειρία ιδιοτήτων ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν φύσιν του. Ἄς ἐκφράσωμε τὴν φύσιν του διὰ τῆς ἐννοίας φ· τότε ἡ ἔννοια αὕτη εἶναι ὁρισμένη καὶ κατὰ συνέπειαν ἀποκλείει ὅ,τιδήποτε ἄλλο. Ἔχομε τὴν λογικὴ ἀρχὴ ὅτι καὶ καὶ ὑπάρχει, κάποιον πρέπει νὰ ὑπάρχει ἕνα τέλος. Ὁ Γυῖννης, πᾶν συγκεκριμένο πράγμα, ἀνάγκη νὰ εἶναι περιορισμένος τόσο κατὰ τὴν ἔκτασιν ὅσο καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν· ἔτσι βλέπομε ὅτι τὸ πραγματικὸ εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀτομικόν. Τὸ νὰ χαρακτηρίσῃ κανεὶς σημαίνει νὰ κείνη λείπει. Ἡ ὑπαρξὴ εἶναι συγχρόνως περίληψη καὶ περιλειψη. Ἡ

ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὰ πράγματα ἔχουν μέσα τους τὴν ἀρχὴ τῆς κοπώσεως· καί τι παραλείπεται ὄχι διότι εἶναι ἀσυμβίβαστο πρὸς ὅσα παραλαμβάνονται, ἀλλὰ διότι ἡ συγκεκριμένη πραγματικότητα εἶναι ὁρισμένη. Ἔως ἐδῶ καὶ μὴ παρέκει· αὐτὸς εἶναι ὁ κανὼν τῆς ὑπάρξεως καὶ ὁ νόμος τοῦ θανάτου στὴ ζωὴ. Ἀπ' αὐτὸ ἔπεται ὅτι πάντοτε ὑπάρχει ἓνα «πρῶτιστότερο», πάντοτε ὑπάρχει καὶ ποὺ ἀπομένει. Ἡ κατασκευὴ τοῦ αἰτιατικοῦ πράγματος—ὅπως συνιστᾶται ἀπὸ τὰ μέρη του—συμβεβημένα ἐκφράζεται καλλίτερα μὲ τὴ μορφή τοῦ κύκλου· μιὰ ὁρισμένη ποσότητα βρίσκεται ἐντὸς του καὶ τὸ ὑπόλοιπο βρίσκεται ἐκτὸς. Κι' ἔτσι βλέπομε ὅτι ὅσοδήποτε τέλει καὶ ἂν εἶναι τὸ αἶμα, πάλιν εἶναι ἀτέλεις, γιατί ἡ ἀτέλεια εἶναι καί τι ποὺ ὑπάρχει στὴ φύση του.

Μὲ ἄλλες λέξεις ἔχομε τὴν ὑπαρξὴ ὁρισμένων μορφῶν ἐντὸς τοῦ Γ' ἰάννη καὶ τὴν μὴ ὑπαρξὴ ὁρισμένων (ἄλλων) μορφῶν ἐκτὸς αὐτοῦ. Ἔδῶ ἡ μὴ ὑπαρξὴ εἶναι ἀπόλυτη, δὲν εἶναι σχέση μετὰξὺ ὄντων, εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀπουσία (ἐλλειψη), ὅπως εἶναι καὶ ἡ ἀπόλυτη παρουσία. Ἀπὸ μιὰ ἀποψη ἡ παρούσα μελέτη εἶναι ὑποσημείωση στὸ «Σοφιστὴ» τοῦ Πλάτωνος· καὶ ὅμως ἐδῶ θὰ χωρισθοῦμε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς πρὸς τὸν ὅρισμό τοῦ μὴ εἶναι. Ὁ Πλάτων λέγει: «Ὅταν μιλοῦμε περὶ τοῦ μὴ εἶναι δὲν μιλοῦμε γιὰ ἓνα πράγμα ποὺ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ εἶναι, ἀλλὰ ποὺ εἶναι μόνο διαφορετικό», (257 B)· καὶ παρακάτω λέγει ὅτι τὸ μὴ εἶναι εἶναι ἡ «ἀντίθεση τοῦ εἶναι πρὸς τὸ εἶναι» (ὄντος πρὸς ὄν) (257 E). Ὁ Πλάτων περιορίζει τὸ μὴ εἶναι στὴν ἑτερότητα καὶ διὰ τοῦτο τοῦ εἶναι δυνατόν νὰ τὸ ὀρίσει ὡς σχέση μετὰξὺ τῶν ὄντων. Ἄν καὶ ἡ ἑτερότητα περιλαμβάνεται στὴν ἀρνησιμότητα, δὲν εἶναι ὅμως ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἐξηγήσει πλήρως τὴ φύση τοῦ ἀρνητικοῦ (γεγονότος). «Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς γιατρός» καὶ «τὸ νὰ εἶναι κανεὶς δικηγόρος» εἶναι ἀμοιβαίως διάφορα· καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν διάκριση τῶν οὐσιῶν. Στὸν κόσμον ὅμως τῆς πραγματικότητας ἔχομε καὶ τὸ ἄλλο γεγονός, ὅτι τὸ μὲν ἓνα ἔχει πραγματοποιηθεῖ (δηλ. ὁ Γ' ἰάννης εἶναι γιατρός) ἐνῶ τὸ ἄλλο δὲν ἔχει· τὸ δευτεῖο αὐτὸ δὲν περιέχεται, ὡς δεδομένο, στὴ ἀπλή (γυμνή) ἔκφραση τῆς διαφορᾶς τῶν οὐσιῶν. Ἔχομε τὴν μὴ πραγματοποίησιν

τῆς μιᾶς οὐσίας καὶ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἄλλης· ἔχομε ἀληθινὸ μὴ εἶναι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ εἶναι.

Ἄς εἰποῦμε, παραδείγματος χάριν, ὅτι τὰ α, β, γ ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῶν ἀντικειμένων, καὶ ὑπάρχουν στὸ σύμπαν. Ἡ πρόταση αὕτη εἶναι συγχρόνως καὶ μιὰ θετική καὶ μιὰ ἀρνητική πρόταση· ἀπὸ τὴ θετική πλευρᾶ ἔχομε ὅτι τὰ α, β, γ ὑπάρχουν, ἀπὸ δὲ τὴν ἀρνητική ὅτι τίποτα ἄλλο δὲν ὑπάρχει. Εἶναι λοιπὸν ἀδύνατο νὰ ἐκφράσομε τὸ γεγονός ὅτι τίποτα ἄλλο δὲν ὑπάρχει ὡς μιὰ ἐνέργεια τῆς ὑπάρξεως τῶν α, β, γ, ἢ ὡς ἐνέργεια τῶν διαφορῶν αὐτῶν τῶν δεδομένων. Τὸ γεγονός ὅτι, ὁ θεὸς σκιαμάτησε τὸ δημιουργία, ἀφοῦ δημιούργησε τὰ α, β, γ, εἶναι γνήσιο ἀρνητικὸ γεγονός καὶ προστίθεται στὸ γεγονός ὅτι δημιούργησε τὰ α, β, γ. Ὅλη ἡ γνώση καὶ ὅλη ἡ πραγματικότητα ἔχουν τὴν ἐξῆς μορφή· τοῦτο καὶ τοῦτο ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῶν ὑπαρχόντων στὴν δεδομένη περίπτωση, καὶ τίποτα ἄλλο δὲν ὑπάρχει. Λὲ θέλομε νὰ παρεξηγηθοῦμε· ὅταν λέμε καθαρὴ ἢ ἀπόλυτη μὴ ὑπαρξη, δὲν ἐννοοῦμε τὴν ἀνυπαρξία (τὸ μηδέν), ἀλλὰ ἐννοοῦμε τὴν μὴ ὑπαρξη εἰδικῶν ιδιοτήτων Χ ἢ Ψ. Ἐπίσης, δὲν θέλομε νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι τὸ μὴ εἶναι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸ. Κάθε γεγονός εἶναι τὸ μὴ εἶναι μαζί μὲ τὸ εἶναι. Ἐπιμένομε ὅμως ὅτι σὲ κάθε γεγονός τὸ μὴ εἶναι εἶναι ἀνεγκαῖο στοιχεῖο, συναναφορικὸ τοῦ εἶναι, καὶ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῆι στὸ ἐπίπεδο ἀπλῆς σχέσεως μεταξύ τῶν ὄντων.

Ἔχομε ἄρα ἐνώπιόν μας τὴν ἀρχὴ τοῦ «πέρι τοῦ», τοῦ καθορισμοῦ, καὶ ἀναπτύσσει ὁ Πλάτων στὸ «Φίληβος», κρίματα ὅμοια, εἰς ἀντιτρέξομε ἀκόμα πρὸ πύσσου, ἔχομε τὴ θεωρία τοῦ Ἀντιξοίνδρον κατὰ τὴν ὁποία γένεση (τὸ γίγνεσθαι) σημαίνει τὸν ἀπειρο χωρισμὸ τῶν πραγμάτων. Τὸ ἀπειρο εἶναι τὸ ἀκαίλορητο, εἶναι ὅπου ὅλα τὰ πράγματα εἶναι ἀνακατομήνα, ὅπου τὸ λευκὸν καίθηται κοντὰ πρὸς τὸ ἀσπρὸ καὶ τὸ ἀσπρὸ ἀναμιγνύεται μὲ τὸ μαῦρο. Αὐτὸ εἶναι ἡ ἀοριστία τῆς αἰσθήσεως, ὅπου τίποτα δὲν εἶναι ὀρισμένο. Ἡ πραγματικότητα πραγματοποιεῖται μὲ τὸν χωρισμὸ, μὲ τὸν καθορισμὸ τῶν πραγμάτων, μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση ὑποδιαρέσεων καὶ ἀντίστοιχα ἢ γνώση ἀντίστοιχα στὶς καθαρὰ καὶ διακεκριμένους ιδέας. Ὁ θεὸς ὅταν ἐλάττω τὸν κόσμον εἶνα μόνον πρῶγμα εἶπε· γεννηθήτω ὁ ἀποχωρισμός.

α') Ἄς δεχθῶμε ὅτι ἡ μορφή ἑνὸς γεγονότος εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφρασθῆι διὰ τοῦ ἑξῆς τύπου: «X εἶναι φ—καὶ—χ, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο», ἢ (φ X εἶναι)—καὶ—(ὄχι δὲν εἶναι φ X). Ἡ προσηγηθεῖσα συζήτηση ἀπέδειξε ὅτι στὸ γεγονός πού συνιστᾶται ἔτσι ὑπάρχει ἄρνηση μὲ διπλῆ σημασία. Ἔχομε πρῶτα τὴν ἀναφορὰ πρὸς τὸ «ὅ,τιδήποτε ἄλλο» ἢ τὸ μὴ φ καὶ δεύτερα ἔχομε τὴν ἄρνηση, ὅτι τὸ μὴ φ ἀρροῦν τὸ X. Πιῶν εἶναι ἡ σχέση τῶν δύο τούτων εἰδῶν τῆς ἀρνήσεως πρὸς ἀλληλα διὰ συζητήσομε παρακάτω.

β') Μερικοὶ ἰσχυρίσθησαν ὅτι τὸ πρωταρχικὸ ὑποκείμενο κάθε κρίσεως εἶναι ἡ πραγματικότητα. Ἐὰν λέγοντας πραγματικότητα ἐννοῶν ὑπαρξή (ἀντίθετα πρὸς τὴ μὴ ὑπαρξή) τότε ἡ γνώμη αὐτὴ εἶναι ἐσφαλισμένη. Κάθε κρίση ἀναφέρεται συγχρόνως σὲ εἶναι καὶ σὲ μὴ εἶναι.

γ') Ὁ ἀρνητικὸς πόλος ἑνὸς γεγονότος εἶναι καθωρισμένος. Ἡ ἀπουσία εἶναι ὁρισμένη ἀπουσία· παραδείγματος χάριν, ἡ ἀπουσία τοῦ μὴ φ. Μποροῦμε νὰ κάνομε διάκριση μεταξὺ τῶν μὴ ὄντων. Οἱ ἀρνητικὲς κλάσεις εἶναι ἀτομικὲς κλάσεις. Ἔχομε τὴν ἀπουσία τῆς λύπης ἢ τὴν ἀπουσία τῆς χαρᾶς· δυνατὸν νὰ ἔχομε τὴν ἀπουσία τῆς μὴ λύπης ἢ τὴν ἀπουσία τῆς μὴ χαρᾶς. Βλέπομε λοιπὸν ὅτι μὴ ἀπουσία εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ μίαν ἄλλη. Ἡ ἐνέργεια φ εἶναι σὺν τὴν ἀκτῖνα πού καθορίζει ἓνα κύκλον, καὶ «ὅ,τι εἶναι ἔξω τοῦ κύκλου» εἶναι καθωρισμένος ὅρος. Καὶ ὅμως ἀπὸ ἄλλη ἀποψη ὁ ἀρνητικὸς πόλος εἶναι ἀκαθόριστος. Τὸ φ μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ὄνομα, ὅποτε τὸ μὴ φ εἶναι ὅρος πού περιγράφει τὶς μορφές στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται.

Ἄς ἀπαριθμήσομε τὶς συνθήκες κατὰ τὶς ὁποῖες γίνεται ὁ ἀποχωρισμὸς στὸν πραγματικὸ κόσμον.

I. Τὸ χόρτο τοῦτο εἶναι πικρὸ· τὸ χόρτο τοῦτο δὲν εἶναι γλυκό. Ἕνας τέτοιος ἀποχωρισμὸς καθορίζεται ἀπὸ τὴν τυπικὴν ἀντίθεση μεταξὺ τῶν οὐσιῶν· ὅ,τι εἶναι πικρὸ δὲν εἶναι γλυκό. Ἄλλ' αὐτὸ εἶναι ἓνα πολὺ μικρὸ τμήμα τοῦ ἀποχωρισμοῦ. II. Ὁ εἰδικὸς αὐτὸς ἀποκλεισμὸς στηρίζεται ἐπὶ τῆς γενικῆς ἀρχῆς τοῦ ἀποκλεισμοῦ, δηλαδὴ τῆς ἀρχῆς ὅτι ἓνα ἀντικείμενο, γὰρ νὰ εἶναι πραγματικόν, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχει ὅρια. Τὸ τί ἀποκλείει τὸ ἀντικείμενο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῆι ἀπὸ καμμίαν εἰδικὴν ἀρχή· αὐτὸ εἶναι περιορισμὸς συμ-

πτωματικὸς καὶ ἐνδεχόμενος, ἀλλὰ ὑπόκειται σὺν γενικῶν ὄρο ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει περιορισμὸς. Ὁ ταῖδε ἐπεσκέφθηκε τὴν Βενετία, τὸ Μόναχο, τὴ Μόσχα καὶ ἄλλες πόλεις, ἔζησε πενήντα, ἑξήντα, ἑβδομήντα χρόνια, γνωρίζει στανσκριτικά, φιλοσοφία, νεώτερη ζωγραφικὴ, βιολογία καὶ ἄλλες ἐπιστῆμες· πᾶντως ὅμως θὰ σταματήσει κάποτε εἴτε ὅσον ἀφορᾷ τὰ ταξείδια, ἢ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του, ἢ τὴν ἐκτασὴ τῆς ἰκανότητός του. ΠΙ. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ πραγματικότητα τελειοῦται διὰ τοῦ περιορισμοῦ κρύβει καὶ τὸ παρῖδοξο. Γὰρ νὰ εἶναι καὶ περιοσότερο πρέπει νὰ εἶναι ὀλιγότερο. Τὸ ἰδεῶδες φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πληρότητα, ἀπεριόριστη κρῖσις καὶ ἐπέκτασις· ἐνῶ ὁ περιορισμὸς φαίνεται νὰ ἰσοδυναμεῖ πρὸς ἀποστέρησις. Ἄλλ' ἂν ὁ περιορισμὸς εἶναι ἀποστέρησις πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελεῖ ὄρο τῆς πραγματικότητος; (Ο) Πλάτων, στὴν εἰκόνα ποῦ δίδει περὶ τοῦ δημοκράτου, δείχνει ζωηρότατα ὅτι ὁ ἀπλὸς πολλαπλασιασμὸς τῶν ἀσχολήσεων ἀποτελεῖ σύγχυσις· ὁ δημοκρατικὸς ἀνθρώπος ἀσχυλεῖται μὲ τὸ κάθε τι καὶ δὲν κατορθώνει τίποτε. Ἡ ἐπιτυχία ἀρθροποιεῖται συγκέντρωσις· ἡ ἀπλὴ ἐπέκτασις ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπόλυσιν τοῦ κέντρου καὶ τῆς ολοκληρώσεως. Ἄν ἦθελα νὰ ἐπαρέγω γνώμη θὰ ἔλεγα—καὶ μ' αὐτὸ προχωρῶ πέρα ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ ἀναλυτικὴ πρόθεσις τῆς μελέτης αὐτῆς— ὅτι ὁ περιορισμὸς ἀποτελεῖ τὴν ἐπιτυχίαν ἐν μέρει, μᾶς ἀρχῆς ποῦ ἀφορᾷ ἀξία, ἢ τελειότητα, καὶ ποῦ ἐνεργετικῶς ἐπιάνω στὴν πραγματικότητα. Ἡ πραγματικότητα περιορίζεται, διαίμε τὸν τρόπο αὐτὸν πραγματοποιοῖ εἶνα ὀρισμῆνο βραῖμὸ συγκεντρώσεως, καὶ συνεπῶς ἀξίας. Καὶ ἔτσι ἔχομε δύο εἶδη περιορισμοῦ. (Ο) Ἔνας εἶναι ἐξωτερικὸς καὶ, ἂν θέλετε, αὐθαίρετος· ἀποτελεῖ ἀπλὸ ἀπολεισμὸ καὶ συμπίπτει μὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀποκρίσει ἀρχὴ τῆς ζωῆς. (Ο) Ἄλλος εἶναι ἐσωτερικὸς, μὲ τὴ σημασία, ὅτι γὰρ νὰ ἐπιτελεθῆ καὶ ὡς ἀξία ἀπαιτεῖται νὰ ἀποκλεισθῆ ὀρισμῆνος κύκλος μορφῶν. Εἶναι εἰκόλο νὰ ἰδεῖ κανεὶς, ὅτι ἕνας τέτοιος κανὼνας ἀποτελεῖ γνώμονα γὰρ τὸν τρόπο τῆς ἐνεργείας (ἔτσι ὅταν μιλοῦμε περιφρονητικῶς γὰρ ἕναν ἄνθρωπον, λέμε ὅτι εἶναι πολυτεχνίτης κα' ἐρημοσπίτης). Τὰ ἴδια γίνεται καὶ στὴν καλλιτεχνία, ὅπου, γὰρ νὰ παρεχθῆ μεγάλη ἐντύπωσις, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποκλεισθῶν τὰ ἀσήμαντα κριτήματα καὶ νὰ γίνῃ αὐστηρὴ οἰκονομία τῶν μέσων. Ἰσπίσης στὴ σφαίρῃ τῆς γνώσεως ἔχον

τὴν ἀρχὴν ὅτι μιὰ θεωρία ποὺ ἐξηγεῖ τὰ πάντα, δὲν ἐξηγεῖ τίποτε. Ἐτσι στοὺς διάφορους τρόπους, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἐνεργεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀξίας, ἐφ' ὅσον θεωρεῖται ἀρχὴ τῆς συγκεντρώσεως ποὺ συνεπάγεται περισσότερο βιάθος καὶ ἐντατικότητα, ἀναγνωρίζεται ὡς βασικὸς γνώμων. Πολλὸ περισσότερο ἀφηρημένη εἶναι ἡ θεωρία ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς τελειότητος δὲν εἶναι μόνον κανονιστικὸς ἀλλὰ μεταρρυθτικὸς νόμος, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν ὅρον τῆς γενέσεως καὶ τῆς φθορᾶς τῶν πραγμάτων. Σύμφωνα μ' αὐτὰ ὁ περιορισμὸς εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη τῆς συγκεντρώσεως. Ζητεῖται πλοῦτος περιεχομένου, χωρὶς νὰ χαθεῖ ἡ ἐνταση· μὲ ἄλλα λόγια ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος θὰ ζητοῦμε τὴν πληρότητα, δηλαδή θὰ ἔχομε σύνοψη, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ ζητοῦμε τὴν συγκέντρωση δηλαδή τὸν ἀποκλεισμό. Κατὰ συνέπειαν βλέπομε ὅτι ὁ κόσμος κατατέμνεται σὲ μονάδες, ἄτομα, εἶδη, σὲ καίθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπιτυγχάνεται βαθμιαίως τὸ ἀνώτατον ὄριο τοῦ π' οὐτοῦ μὲ τὸν ἓνα μονάχα ὄρο· νὰ διατηρηθεῖ ἀκριβῆς ὁ καθορισμὸς των καὶ ἡ δυναμικότητά των. Ἔχομε μηλιές, ἀχλαδιές καὶ ροδακινιές· ἔχομε τοῦτο καὶ ἐκεῖνο τὸ ζῶο καθὼς καὶ τὰ ἄλλα χωριστὰ εἶδη ζώων, καθόσον τὸ γεγονὸς τῆς αἰσθήσεως ἐπιτυγχάνεται μονάχα μὲ τὴν κατάτμηση τοῦ ὅλου πλούτου τῶν δυνατοτήτων, μὲ τὸ χωρισμὸ αὐτὸν σὲ χωριστὰς περιοχὰς καὶ μὲ τὴν ὀλοκλήρωση σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἀντιλήσεως. Ἡ συγκέντρωση δὲν πρέπει νὰ παρερμηνευθεῖ καὶ νὰ νοηθεῖ ὡς στενότητα· ἐκεῖνο ποὺ ἀπαιτεῖται εἶναι ταυτόχρονα τόσο ἡ πληρότητα ὅσο καὶ ἡ ἐντατικότητα. Ὁ πλοῦτος ὅμως τοῦ περιεχομένου ἔχει καὶ ἓνα ὄριο, ποὺ ἅμα τὸ ὑπερβεῖ, χάνεται ἡ ἐντατικότητα. Συνεπῶς ἡ φύση τῶν πραγμάτων εἶναι περιορισμένη. Ὑπάρχει ἀρκετὴ ποικιλία δυνατῶν σχημάτων ἢ σχεδίων ὅπου βρίσκονται συνδυασμένα τὸ ἀνώτατον ὄριο τοῦ πλούτου μὲ τὸ ἀνώτατον ὄριο τῆς ἐντατικότητος, σύμφωνα δὲ μὲ αὐτὰ εἶναι κατασκευασμένος ὁ κόσμος τῶν ὑπαρχόντων πραγμάτων. Ἐὰν σχέδια αὐτὰ εἶναι ὅπως τὰ quanta· οἱ οὐσίαι εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθοῦν μόνον σύμφωνα μὲ εἰδικές μορφές. Ὁ ἐφευρετικὸς καὶ ἐξελικτικὸς χαρακτῆρ τῆς φύσεως καταφαίνεται στὴν ἀκούραστη καὶ ἀδιάκοπη τάση της νὰ ἐφευρίσκει νέα σχήματα, νέα σχέδια ὀλοκληρώσεως τῆς οὐσίας, ὅπου μεγαλώνει ἡ περιοριστικότητά της, ἐνῶ ταυτόχρονα διατηρεῖται ἡ συγκέντρωση. Ἐνα

ἄτομο ποὺ ἔχει μιὰ ὁρισμένη φύση εἶναι περιορισμένο μέσα στὰ ὅρια τοῦ σχεδίου του· ἂν ἐπεκταθεῖ πέραν αὐτῶν διαικόντια. Ἡ αἴτιση μπορεί νὰ γίνει μονιάχα μὲ ἀφινίδιες μεταβάσεις· καθίσταται δυνατὴ μονιάχα μὲ κίπρωσιν νέου σχεδίου ἢ τύπου, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ ἓνα νέο μέτρο περιλήψεως καὶ ἀποκλεισμοῦ. Τὰ σχήματα αὐτὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀναρίθμητα κατὰ συνέπειαν δὲν ὑπάρχει ὄριο στὴν ἐξελικτικὴν δυνατὴτητα τῆς φύσεως. Ἐκεῖνα ποὺ ὀνομαζομε τῆρα τῶν πραγμάτων ἢ γένη, εἶναι ἀπλῶς ἐπαλογίαι μεταξὺ ἐπίτοιων σχημάτων.

Ὁ πρῶτος ὁρισμὸς τῆς πραγματικότητος ἀπὸ δῶκαρι εἶχε γίνει μὲ τὸν ἀποκλεισμό, ἢ ἔννοια ὅμως τῆς περιλήψεως ἐπιβάλλεται ὅλο καὶ περισσότερον πρὸς προσοχὴν μας. Εἶναι λοιπὸν τώρα ἀνάγκη νὰ ἀφῶμε τὴν ἔννοια αὐτὴ καὶ νὰ προσπαθήσωμε νὰ τὴν διευκρινίσωμε. Μιὰ ὑπαρξὴ εἶναι μίγμα μορφῶν ἢ αἰτιῶν· ἢ στρογγυλότητα, ἢ μελανότητα, ἢ σκληρότητα κτλ. μετέχουν ἀπὸ σχηματισμὸ αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου τραπεζιοῦ. Μιὰ ὑπαρξὴ, κατὰ ταῦτα, δὲν εἶναι ἓνα μαθηματικὸ σημεῖον· εἶναι μιὰ ἔκτασις, μιὰ πλειονότητα ἀπὸ μορφάς.

Καθὼς δὲ λέγει ὁ Πλάτων πρὸς «Σοφιστήν», ἀδύνατος καθίσταται ὁ λόγος, ἐνόσω δὲν ὑπάρχει κοινωνία μορφῶν· καὶ αὐτὴ ἀκρίμεια ἢ ἀπλούστατη μορφή τοῦ λόγου, παραδείγματος χάριν, τὸ «Φ ὑπάρχει», προὑποθέτει τὴν σχέσιν διαφόρων μορφῶν ἀναμεταξύ των· δηλαδὴ μεταξὺ τοῦ Φ καὶ τῆς ὑπαρξέως. Δὲν μᾶς εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορίσωμε κάτι, χωρὶς σχέσιν, κοινωνία, μεταξὺ μᾶς ποιότητος καὶ ἐνὸς εἰδικοῦ πράγματος. Ὑπάρχει σημαίνει λοιπὸν ὅτι ὑπάρχει σχέση. Πράγματι, μιὰ ὑπαρξὴ εἶναι πλοῦτος μορφῶν ἀὲ μιὰ συστηματικὴ ἐνότητα· μιὰ ὑπαρξὴ δὲν εἶναι ὑπαρξὴ, παρὰ ἐφ' ὅσον εἶναι ἓνα σύνολον ἀπὸ μέρη. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς διαρετότητος τῆς ὅλης. Κατὰ ταῦτα ἔχομε δύο παράγοντες συνεργαζομένους κατὰ τὸν καθορισμὸν ἐνὸς ἀτόμου· πρῶτα μιὰ πλειονότητα ἀπὸ μορφάς καὶ δεύτερα τὴν ἀμοιβαίαν σχέσιν ἀναμεταξύ των. Ἐνα ἄτομον εἶναι ἓνα σύστημα.

Ὁ ἀναγνώστης θὰ παρατήρησεν ἤδη ὅτι ἡ πραγματικότητα, ὅταν τὴν ἐννοήσῃ κανεὶς ἔτσι, προὑποθέτει ἀναγκαίως ἐκ τῶν προτέρων τὴν διαφοροποίησιν τῶν μορφῶν. Ὁ προσδιορισμὸς, ἢ κατηγορηματικὴ πρότασις, εἶναι σχέση μεταξὺ μορφῶν, ποὺ εἶναι διαφορετικὴς ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλην. Ἐὰν ὅμως εἶναι «ἕτερα», πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μετέχει

ἢ μιὰ τῆς ἄλλης; Θὰ ἐρωτήσομε, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων, δὲν εἶναι τοῦτο ἀντίφραση; Ὁ πολὺς κόσμος ἔχει τὴν τάση νὰ θεωρεῖ τὴν ἀρνησὶν ὡς τὴν κατάστασιν ἐκείνη πού κατ' ἐξοχὴν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐξήγηση καὶ ὅμως ἡ κατάφραση εἶναι πολὺ δυσκολώτερον πρόβλημα. Ἐπειδὴ στὸν ἀποκλεισμό, ἐκεῖνο πού ἀποκλείομε τὸ παραδεχόμεσθε ὡς διαφορετικὸ καὶ ἀπὸ μᾶς φαίνεται φυσικό· ἐνῶ «κοινωνία» σημαίνει κάποιον εἶδος ἐνοποιήσεως διαφορῶν ἀναμεταξύ των στοιχείων. Παραδείγματός χάριν, ἂν ἔχομε τὸ γεγονός ὅτι, «ὁ πλοίαρχος εἶναι ἀσθενής» βλέπομε ὅτι «τὸ νὰ εἶναι πλοίαρχος» μετέχει στὴν «ἀσθένεια» καὶ ὅμως ὁ πλοίαρχος ἢμπορεῖ νὰ εἶναι μόνον πλοίαρχος καὶ ἢ ἀσθενεῖαι ἀσθένεια. Ἴσως νὰ ὑπῆρχε μιὰ διέξοδος ἂν λέγαμε ὅτι καὶ οἱ δύο οὐσίαι εἶναι ἀληθινῶς ἐν σχέσει πρὸς ἓνα ἄτομον καὶ ὄχι ἢ μιὰ ἐν σχέσει μὲ τὴν ἄλλη. Ἴδιον ἓνα ἄτομον πού τοῦ ἀποδίδομε καὶ τὶς δύο ιδιότητες τοῦ πλοίαρχου καὶ τῆς ἀσθενείας. Τὸ κακὸ μὲ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι ὅτι προϋποθέτει τὴν πραγματικὴ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀτόμου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς οὐσίαι (ἢ ἀπὸ τὰ ἀληθῶς περὶ αὐτοῦ λεγόμενα) καὶ τοῦτο εἶναι ἀπλῆ ὑπόθεσις. Ἐπιπλέον, εἴτε ὑπάρχει ἓνα ἄτομον εἴτε ὄχι, ἢ σχέση, ἢ κοινωνία ὑφίσταται ἄμεσα μεταξύ αὐτῶν τούτων τῶν μορφῶν· εἴμεθα λοιπὸν ἀναγκασμένοι νὰ ὀρίσομε αὐτὴ τὴν σχέση ὡς κάποια σχέση πού δὲν εἶναι οὔτε διαφορὰ οὔτε ταυτότητα· τὴ χαρακτηρίζομε ὡς συνυπαρξία· θὰ εἰποῦμε λοιπὸν ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι μιὰ συνυπαρξία μορφῶν (ἐξ ἴσου ὅμως καὶ ἀποκλεισμός αὐτῶν). Ἡ συνυπαρξία δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη πρὸς τὴν ἑτερότητα· εἶναι ἀκριβῶς ἢ συνυπαρξία στοιχείων τὰ ὅποια εἶναι διάφορα. Πρέπει νὰ ἔχομε ἀντίθεση μεταξύ τῶν στοιχείων, πρὶν μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ εἰποῦμε ὅτι ἐνυπάρχουν. Καὶ ἔτσι εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνομε μεταξύ τῆς συνυπαρξίας καὶ τῆς ἀναμίξεως τῶν μορφῶν στὸ ἀκαθόριστο. Εἰς τὸ ἀκαθόριστο δὲν ὑπάρχει συνυπαρξία, γιατί δὲν ὑπάρχει ἑτερότητα. κατ' οὐσίαν μάλιστα δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται καὶ νὰ μιλοῦμε περὶ ἀναμίξεως. Ἐκεῖ ἐπικρατεῖ μιὰ κατάστασις καθαρῆς ἀοριστίας, ὅπου δὲν ὑπάρχει οὔτε χωρισμός οὔτε ἀνάμιξις. Ἐνῶ ἡ συνυπαρξία εἶναι δυνατὴ μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχει ὁ χωρισμός μεταξύ τῶν στοιχείων.

Τὸ κάθε ἄτομον χωριστὰ συνιστᾶται διὰ τῆς συνυπαρξίας τῶν μορφῶν. Ἀπ' αὐτὸ ἔπεται ὅτι τὸ νὰ εἶναι κάτι ἄτομον, σημαίνει ὅτι εἶναι

ὄργανισμός. Ἡ σχέση μεταξύ τῶν οὐσιῶν μέσα σ' ἓνα ὁποιοδήποτε δεδομένο ἄτομο εἶναι σχέση ἐσωτερική, διότι εἶναι σχέση ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἓνα νέον ὄν. α') Οἱ οὐσίαι ποὺ περιλαμβάνονται ἐντὸς τῆς περιοχῆς ἐνὸς οἰουδόμενου πραγματικοῦ ὄντος εἶναι ἀμέτρητες, ἢ ἴσως θὰ ἦτανε καλλίτερα νὰ εἰποῦμε ἢ ἀνέλεστη δὲν εἶναι ποὺ σὶ θέσῃ νὰ τις ἐξαιρέσει. Βλέπω στὸ δρόμο νὰ γίνεται μιὰ φιλονεικία, ἐπιστρέφω στὸ σπίτι καὶ τὴν διηγούμαι στὴν οἰκογένειά μου. Οἱ ἐπιστήσεις ποὺ μοιροῦν νὰ μοῦ κάνουν εἶναι ἀτελέστερες καὶ ἐγὼ μαροῦ ἐπ' ἀπειρῶν νὰ τοὺς ἀπαντῶ, καὶ ἂν ἀκόμα ἓνα μόνον λεπτὸ τῆς ὥρας ἤμουν παρὼν στὴ φιλονεικία. Καὶ ὅμως τὸ σύνολο τῶν οὐσιῶν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθεῖ μὲ ἓνα ἐνιαῖο τύπο, ποὺ εἶναι ἡ φύσις τοῦ ὄντος περὶ τοῦ ὁποίου πρόκειται. β') Οἱ οὐσίαι καὶ συνιστοῦν τὸ πραγματικὸ μέγεθος, πραγματικὸ ὄν δὲν εἶναι γενικὸς ἀλλὰ εἰδικός· τοῦτο ἡ εἰδικὴ ἀπόχρῴση τοῦ χροῦματος, τοῦτο τὸ εἰδικὸ σχῆμα ἢ αὐτὴ ἡ εἰδικὴ σαληρότητα. Οἱ ἔννοιες δὲν ἐκφραζοῦν τίς εἰδικὲς οὐσίαι. "Λε πῶς νὰ παρίδειγμα τὴν ἔννοια «χροῖμα». Στὴν ἀίτρα μας δὲ βροσκοῦμε τὸ χροῖμα· δὲ βλέπομε ὅτι τὸ ἀντικείμενο τοῦτο εἶναι χροματισμένο· βλέπομε ὅτι εἶναι γαλάζιο ἢ πράσινο. Ἀλλὰ καὶ τὸ γαλάζιο, ἐπειδὴ εἶναι ἔννοια, εἶναι καίτι τὸ ἀφηρημένο καὶ δὲν ἐκφραζεῖ τὸ ἰδιαιτέρον αὐτὸ γαλάζιο ποὺ βλέπω ὅταν κυττάζω μερσοσά μου τὸ ἀνοικτὸ πύλαγος. Τὸ γαλάζιο ποὺ μοῦ παρῶζει ἡ πύρα, ἔχει μιὰ ἰδιαιτέρεην ὕψη ποὺ διαφεύγει τὴν ἔννοια· εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὕψη ἐκείνη ποὺ τὸ κάνει συγκεκριμένο. Πολλὰς φορὰς ὑποστήριζαν ὅτι καθεὶ τι ποὺ εἶναι εἰδικὸ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἀτομικόν, καὶ ὅτι οἱ οὐσίαι εἶναι κατ' ἀνάγκην γενικὲς. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀληθινόν. Ἔχομε εἰδικὲς συγκεκριμέναις οὐσίαις, ποὺ δὲν εἶναι κατ' ἑκάστην ἄτομα ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὰ ἀτόμων. Πλὴν τούτου, ἡ συνολικὴ φύσις τοῦ κατ' ἑκάστην ἀτόμου εἶναι εἰδικὴ καὶ μοναδική. Κατὰ ταῦτα, ἔχομε εἰδικὰς οὐσίαις καὶ εἰδικὰς συνολικὰς φύσεις. Ἐκεῖνα ποὺ γενικῶς χαρακτηροῦμε ὡς γεγονότα εἶναι οἱ σχέσεις ποὺ ἐπαίρουν μεταξύ τῶν διαφορῶν αὐταυτικῶν στοιχείων τοῦ κατ' ἑκάστην ἀτόμου. (Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ προσθέσωμε ὅτι γεγονότα εἶναι ἐπίσης καὶ οἱ περιπτώσεις τοῦ ἀποκλεισμοῦ οὐσιῶν ἀπὸ τὸ κατ' ἑκάστην ἀτόμου).

Ἐπίσης εἶναι εἶδος συνισταμένης μεταξύ τῶν οὐσιῶν, ποὺ δὲν

καταλήγει στὸν σχηματισμὸ πραγματικοῦ, συγκεκριμένου ὄντος, ἀλλὰ εἶναι γενικοῦ χαρακτῆρος. Παραδείγματος χάριν, ἡ ιδιότητα τοῦ ζῆν καὶ ἡ λογικότητα, ἀποτελοῦν μὲ τὴν ἀμοιβαία συνυπαρξία τῶν τῆ γενικῆ οὐσία «ἄνθρωπος» ὡς ἀντιπαραβίλομε τὸ «ἄνθρωπος» μὲ τὸ «Σωκράτης» ποὺ εἶναι ἐπίσης μιὰ συστηματικὴ ἀλληλοσυσχέτιση μορφῶν. Ἔτσι ἔχομε ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὴ συνύπαρξη οὐσιῶν, ποὺ ἀποτελοῦν ἓνα συγκεκριμένο πραγματικὸ ἀντικείμενο καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὴ σχέση ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα γενικὸ χαρακτῆρα, ἓνα εἶδος ἢ ἓνα νόμο. Οἱ οὐσίαι, ποὺ συντελοῦνε στὸ σχηματισμὸ τοῦ τελευταίου, εἶναι πεπερασμένες κατὰ τὸν ἀριθμὸ· δὲν εἶναι ἀνεξάντλητες κατὰ τὴν ἀνάλυση, καὶ συνεπῶς βρίσκονται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ φύση τοῦ ἀτόμου. Θὰ μπορούσαμε ἄρα νὰ εἰποῦμε ὅτι, ἡ ὁλοκλήρωσις τῶν μορφῶν γίνεται σὲ δυὸ στάδια· πρῶτα ἐμφανίζονται οἱ γενικὲς φύσεις, καὶ ὕστερα ἔρχεται ὁ περαιτέρω καταμερισμὸς τῶν σὲ ἄτομα. Ἡ σχέση τῶν πρώτων πρὸς τὰ τελευταῖα εἶναι ἡ σχέση τῶν νόμων· τὰ καθορίζουν, ἀλλ' ὄχι πέρα καὶ πέρα.

Καὶ τώρα εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ συσχετίσωμε τὴν ἀνωτέρω συζήτηση μὲ τὸ θέμα τῆς ἀρνήσεως. Σὲ κάθε δεδομένη πραγματικότητα ὑπάρχει ταυτόχρονα καὶ συνυπαρξία μορφῶν καὶ ἀνυπαρξία τέτοιας συνυπαρξίας· ἡ πρώτη εἶναι ἕξ ἴσου ἀπαραίτητη ὅσο καὶ ἡ δεύτερη. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ μεταρρυθμίσωμε τὴν διατύπωσή μας ὡς πρὸς τὴν ἐπιταγὴ τοῦ πλάστη ὡς ἑξῆς· γεννηθῆτω ἡ περίληψη μὲ τὸν ἀποκλεισμό. Ἡ ὑπαρξη δὲν ὁρίζεται διὰ τοῦ ἀποχωρισμοῦ τῶν ὄντων ἀπὸ τὸ ἄπειρο, οὔτε μὲ τὴ συνυπαρξία αὐτῶν ὡς τοιούτων, ἀλλὰ προκύπτει μὲ τὴν ἐφαρμογὴ ἐκείνου ποὺ οἱ Ἕλληνες ὠνόμασαν «μέτρον»· καὶ αὐτὸ συνίσταται στὸ ὅτι τὰ στοιχεῖα εἶναι διαταγμένα κατὰ τὴ συστηματικὴ τάξη, εἴτε τῆς συνυπαρξίας εἴτε τῆς ἐλλείψεως αὐτῆς. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἀρχὴ τῆς πραγματικότητος εἶναι τὸ «πέρας» ἢ τὸ «μέτρον», μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κανόνος ποὺ καθορίζει ὄχι μόνο ποιῆς μορφῆς θὰ ἀφροῦν, ἀλλὰ καὶ ποιῆς ἀπ' αὐτῆς θὰ ἐκλεγοῦν. Οἱ νόμοι τῆς φύσεως εἶναι παραδείγματα ἐφαρμογῆς τοῦ «πέρατος» ἐπὶ τοῦ ἀπείρου. Ἄν παραδεχθοῦμε τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπαγωγῆς, παραδεχόμεστε ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τοῦ πέρατος ἢ τῆς τάξεως—τῆς συστηματικῆς περιλήψεως—παραλείψεως—ὡς συστατικὴ ἀρχὴ τῶν συγκεκριμένων

πραγμάτων. Εάν ξαναγυρίσουμε στο παιχνίδι μας του κύκλου θα δούμε ότι έχουμε την αντίθεση μεταξύ των εντός και των εκτός εφρισκομένων, την πίεση των εκτός εφρισκομένων επί των εντός και την αντίσταση που αντιτάσσουν τα τελευταία στα πρώτα. Εντός του κύκλου περικλείονται άπειρες ουσίες, απ' αυτές αποκλείονται επίσης άπειρες, αλλά η άπειρία αυτή είναι γενικότερη. Όπως μάλιστα λέγει ο καθηγητής W. P. Montague, το όν είναι ένα μικροσκοπικό νηπεία μέσα σ' έναν άπειρο του μη όντος. Θα ήταν παράλογο να μιλούμε περί αναλογίας, ratio (λόγου) μεταξύ των εντός και των εκτός του κύκλου, αφού γνωρίζουμε ότι και τα δύο είναι άπειρα. Και όμως υπάρχει μια αντίθεση και μια αισθητή ισορροπία που προκύπτει από την αντίθεση, ή οποία υπάρχει μεταξύ των δύο τούτων κλάσεων, που περιέχουν άπειρες μορφές.

Στα όσα αναπτύξαμε μέχρι τώρα η άσχημη παρουσίασή μας κατά τρεις όψεις: ως ετερότητα, ως αντίθεση και ως μη ύπαρξη. Ποιά είναι η σχέση αυτών αναμεταξύ των; όλες αυτές είναι το ίδιο πράγμα ή διαφορετικά; Ομοιάζουν ανατίθηται ή μια με την άλλη και όμως δύο, όποιουδήποτε απ' αυτές, δεν είναι δυνατόν να υπαχθούν στην τρίτη. Ας πάρουμε την ετερότητα που μπορεί να θεωρηθεί ως η περισσότερο θεμελιώδη. Η ετερότητα καθορίζει τα άτομα και τις ουσίες προσέτι έχουμε το γεγονός ότι σε κάθε άσχημο ισχυρισμό περιλαμβάνεται αναγκαστικά και η ετερότητα άσχημη είναι ή μη ύπαρξη του κάθε τι που είναι «έτερον» από φ (π.χ. αυτό είναι μηλιά και δεν είναι τίποτ' άλλο). Εκτός τούτου το είναι είναι διαφορετικό από το μη είναι. Είναι όμως εξ' ίσου αληθές ότι η ετερότητα περιλαμβάνει αναγκαστικά μη-ύπαρξη' το ότι τούτο είναι διαφορετικό από εκείνο σημαίνει την μη ύπαρξη της ταυτότητας μεταξύ τούτου και εκείνου' όταν λέμε «τούτο είναι τούτο» ή «Α είναι Α» απορριπτόμαστε για ταυτότητα και κατά το μέτρο αυτό απορριπτόμαστε για την ύπαρξη της ταυτότητας. Ύπαρξη είναι το τελειωτικό κατέλοιπο σε κάθε λόγο' το να απορριπτόμαστε για το κύρος του μη είναι, ισοδυναμεί με το να απορριπτόμαστε για το είναι του μη είναι.

Ας εξετάσουμε τώρα την αντίθεση. Η αντίθεση φαίνεται να είναι ειδική περίπτωση της ετερότητας' και όμως η αντίθεση αναφαί-

νεται ὡς καθοριστικὴ ἔννοια ἐκείνου διὰ τοῦ ὁποίου⁷ καθορίζεται ἡ ἴδια. Ἐχομε τὴν ἀντίθεση ταυτότητας καὶ διαφορᾶς⁸ μεταξύ Φ καὶ μὴ Φ· μεταξύ εἶναι καὶ μὴ εἶναι· καὶ ἡ ἀντίθεση αὕτη εἶναι οὐσιώδης γιὰ τὴν ὑπαρξὴν κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτές. Εἶναι ἡ ριζικὴ ἀντίθεση μεταξύ ἀλήθειας καὶ ψεύδους. Καὶ ὅμως τὸ μὴ εἶναι, πού ἔχει μέσα του κατ' ἀνάγκην τὴν ἀντίθεση, προϋποτίθεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι· ἀντίθεση λοιπὸν εἶναι τὸ μὴ εἶναι μιᾶς ὁρισμένης σχέσεως μεταξύ ὁρισμένων στοιχείων καὶ τὸ εἶναι ἄλλης σχέσεως. Καὶ οἱ τρεῖς· ἡ διαφορὰ, ἡ πολικότητα καὶ τὸ μὴ εἶναι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀπόψεις κάποιας ἔσχατης σχέσεως, ἡ ὁποία ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ· ἀλλὰ καὶ οἱ τρεῖς κοινωνοῦν ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη.

Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι, μόλις εἰσέλθομε εἰς τὴν χώρα τῶν τελευταίων κατηγοριῶν τῆς πραγματικότητος, μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποφύγομε τὶς ἀντιφάσεις. Οἱ κατηγορίες εἶναι χωρισμένες καὶ ὅμως κάθε μιὰ εἰσέρχεται εἰς τὸν κύκλον τῆς ἄλλης.

Ὅπως δείχνει ὁ Πλάτων εἰς τὸ «Σοφιστὴν» τὸ «εἶναι» εἶναι διαφορετικὸν ἀπὸ τὸ «ταῦτόν» (τὴν ταυτότητα) ἀλλ' εἶναι ἐπίσης καὶ «ταῦτόν». Ἀπὸ μιὰ ἀποψη ἡ «κοινωνία» εἶναι συμμετοχὴ εἰς τὰς διάφορας κατηγορίας, ὡς διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὰς καὶ συντεταγμένη μὲ αὐτὰς· ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλη ἀποψη ἡ κοινωνία διαπερνᾷ τὰς κατηγορίας· παραδείγματός χάριν τὸ εἶναι μετέχει (κοινωνεῖ) τῶν ἄλλων κατηγοριῶν, π. χ. τῆς ἐνότητος καὶ τῆς ταυτότητας· κατὰ τὴν ἔννοιαν αὕτη ἡ συμμετοχὴ φαίνεται ὡς ἂν νὰ ἦταν θεμελιωδέστερη ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς κατηγορίες· καὶ ὅμως ἡ κοινωνία εἶναι μιὰ περίπτωση τοῦ εἶναι. Ἡ κοινωνία, ὡς συνυπαρξία μορφῶν εἰς τὸ καθ' ἕκαστον ἄτομον, βρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἀποκλεισμόν· καὶ ὅμως, ἐπ' ὅσον καθὲν συγκεκριμένον πραγματικὸν αντικείμενον εἶναι «περὶληψὴ μὲ ἀποκλεισμόν», εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν ἀλήθειαν νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ συνυπαρξία εἶναι μαζὺ μὲ τὴν μὴ συνυπαρξίαν. Στὴ σφραῖρα τῶν κατηγοριῶν παραβιάζεται ὅχι μόνον ὁ νόμος τῆς ἀντιφάσεως, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ θεωρία τῶν μορφῶν (τύπων) (δηλαδή ἡ τυπικὴ λογικὴ). Ἡ ἀρχὴ τῆς τελειότητος εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ καθορισμοῦ εἰς τὴν πραγματικότητα. Ἀλλ' ἡ ἀρχὴ τῆς τελειότητος εἶναι καὶ αὕτη μιὰ ὁρισμένη ἀρχή. Εἶναι καὶ μὴ εἶναι εἶναι «ἐκ διαμέτρου» ἀντίθετα· δηλαδή τὸ εἶναι εἶναι τὸ μὴ-εἶναι τοῦ μὴ-εἶναι. Οἱ κατηγο-

γορίες είναι διάφορες, ταυτοχρόνως όμως διεισδύουν αμοιβαία ή μιὰ στην ἄλλη. Ἐπίσης ἡ ἑτερότητα είναι «διάφορόν τι» ἀπὸ τὶς ἄλλες κατηγορίες. Ὅταν ἔχομε νὰ κάνομε μὲ ἀρχὲς ποὺ κεῖνται πίσω (ὑπεράνω) ἀπὸ αὐτὰς τούτους τοὺς νόμους τοῦ λόγου καὶ τῆς πραγματικότητας, δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε εἰς ἀνακαλύπτομε ὅτι αἱ ἀρχὲς αὐτὲς δὲν ὑπόκεινται στοὺς νόμους τούτους.

Μιὰ ἐπίσης ἀξιοσημείωτη περίπτωση, μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικά, παρουσιάζεται κατὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ μὴ εἶναι. Καὶ τὸ νὰ συλλεῖθωμε ἀκόμα μὲ τὸ νοῦ μας τὸ ἀρνητικὸ γεγονός ἀποτελεῖ ἓνα παριόδοξον· ἂν ἡ ἀίγνηση εἶναι γεγονός, τότε εἶναι μιὰ ὕπαρξη καὶ ὄχι μιὰ γνήσια ἔλλειψη (ἀπουσία). Δὲν πρέπει νὰ μᾶς τρομάζει ἡ ἀντίφραση ποὺ φαίνεται νὰ ὑποκρίνεται στὴν θεωρία περὶ τοῦ εἶναι τοῦ μὴ ὄντος· κρύβεται περὶ τῆς γενικῆς ἀντιφάσεως—ἂν εἶναι τοῦτο ἀντίφραση ποὺ εἶναι διάχυτη σ' ὅλη τὴν ζωὴν τῶν ἀνοητίων κατηγοριῶν. Στὴν ἴδια ἀλήθεια εἶναι δυνατὸν νὰ φησίωμε καὶ μὲ ἄλλο δοῦμο· δηλαδὴ διὰ τῆς ἀτελεψύχτητος—ὄχι ὅμως φασόλης ἀναδρομῆς τοῦ μὴ εἶναι. Ἡ πραγματικότητα ἀποτελεῖται «ἀπὸ εἶναι μετὰ μὴ ὄντος», ἀλλὰ τὸ μὴ εἶναι εἶναι μορφή τοῦ εἶναι. Καὶ μάλιστα ὀλοκληρῆ ἢ συγκεκριμένη ὄντοτητα, ποὺ ὁρίζεται ὡς «εἶναι μετὰ μὴ ὄντος», εἶναι καὶ αὐτὴ ὄν. Βεβαίως τοῦτο εἶναι ἀληθές, ἀλλὰ τὸ νὰ τὸ παριόδοξωμε ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ θέσωμε τὸ μὴ εἶναι μιὰ βαθμίδα μακρότερα· σὲ τοῦτο τὸ μὴ εἶναι θὰ ἀντιτίθεται τὸ εἶναι ποὺ εἴπωμε καὶ θὰ τὸ ἀποκλείει. Τὸ μὴ εἶναι μεταβάλλεται σὲ εἶναι, τὸ ὁποῖον πάλιν ἀντιτίθεται πρὸς ἄλλο μὴ εἶναι καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

Ὁ Λεϊβνίτζ ἀντιλαμβάνεται τὴ δημιουργία ὡς μετάβαση ἀπὸ τὴν μὴ πραγματοποιημένη στὴν πραγματοποιημένη δυνατότητα. Ἄν ὅμως ἡ δική μας θεωρία εἶναι ὀρθή, τότε ἡ μὴ πραγματοποίηση τῆς δυνατότητας εἶναι ὀλοκληρωτικὸς παράγων τῆς δημιουργίας καὶ δὲν ὑποσκελίζεται ἀπὸ αὐτήν. Τὸ νὰ ὑπάρχουν μὴ πραγματοποιημέναι δυνατότητες εἶναι ἀναγκαῖον στὴν ὕπαρξη τῶν πραγματοποιημένων δυνατοτήτων. Ἀπ' αὐτὸ ἔπεται ὅτι ἡ κατάσταση τῆς ἀπλῆς δυνατότητας δὲν προηγεῖται ἀπὸ τὴν δημιουργία, ἀλλὰ εἶναι σύγχρονη μὲ αὐτήν. Ἐὰν αὐτὴ ἢ ἐκείνη ἢ δυνατότητα δὲν ἀπραγματοποιήθηκε εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ δημιουργικοῦ γεννηθῆναι. Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου

ἔκ τοῦ μηδενὸς εἶναι ἀστήρικτη. Τὸ μὴ εἶναι εἶναι ἢ ἄλλη πλευρὰ τοῦ εἶναι ἢ ἰδέα ὅμως τοῦ μηδενὸς εἶναι ἢ ἰδέα τοῦ ἀπόλυτου (simpliciter) μὴ εἶναι καὶ συνεπῶς εἶναι ἔννοια πού ἐπήγαγε ἀπὸ ἀφαίρεση. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους καὶ ἡ ἔννοια (ιδέα) μιᾶς πραγματικότητας, ἢ ὁποία τίθεται ἀπολύτως (simpliciter), παραδείγματος χάριν ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας τοῦ Σπίνοζα πού εἶναι κατάφαση χωρὶς πέρας καὶ ἔχει ἀπόλυτη αὐτάρκεια, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προέρχονται οἱ πεπερασμένες μορφές μὲ τὶς ἀρνήσεις τῶν, εἶναι ἐπίσης ἔννοια πού προῆλθε ἀπὸ ἀφαίρεση. Στὸ ἓνα ἄκρον ἔχομε τὴν ἰδέα τοῦ ἀπείρου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἢ ἰδέα τῆς παγκόσμιας κοινωνίας. Στὸ ἄλλο ἔχομε τὴν ἰδέα τοῦ μηδενός, τὸ ὁποῖον εἶναι ἢ ἰδέα τοῦ παντελοῦς χωρισμοῦ. Μεταξὺ αὐτῶν κεῖται ὁ κόσμος τοῦ λόγου, ὁ κόσμος τῶν καθωρισμένων πραγμάτων, αὐτὸς δὲ εἶναι καὶ ὁ μόνος πραγματικὸς κόσμος.

Θὰ ἦταν ἴσως δυνατόν νὰ μᾶς φέρουν τὴν ἀντίρρηση, ὅτι ἂν ἀποκρούσομε τὴν ἰδέα τοῦ καθαροῦ, μηδενὸς δὲν θὰ εἴμαστε πιά καθόλου σὲ θέση νὰ συλλάβομε τὴν ἰδέα τῆς δημιουργίας.

Τὸ μὴ εἶναι βρίσκεται πάντοτε μαζὶ μὲ τὸ εἶναι καὶ συνεπῶς δὲν θὰ ἔχομε τὸ εἶναι τοποθετημένο ὑπεράνω τοῦ προὑπάρχοντος μὴ εἶναι. Καὶ ὅμως ἡ ἔννοια τοῦ δημιουργεῖν εἶναι θεμελιακὸ κομμάτι τῆς πείρας. Ἡ ἀπάντηση θὰ εἶναι ὅτι ἡ θεωρία μας δὲν συνεπάγεται καὶ τὴν ἀπόρριψη τῆς δημιουργίας παρὰ μόνον μὲ σχετικὴ σημασία. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει ἀπόλυτη δημιουργία· σ' ὁποιοδήποτε χρονικὸ σημεῖο, σ' ὁποιοδήποτε στάδιο τῆς ἐρμηνείας, ὑπάρχει ἓνα κατώτατο ὄριον ὑπάρξεως. Ἡ σχέση ὅμως μεταξὺ ὄντος καὶ μὴ ὄντος δὲν εἶναι στατική· δυνατόν νὰ γίνῃ ἐξάπλωση τοῦ εἶναι, δυνατόν νὰ ὑπάρχουν περιεκτικὰ περισσότερες μορφές· δυνατόν ὅμως νὰ γίνῃ μεγαλείτερη ὀλοκλήρωση μορφῶν καὶ κατὰ συνέπειαν μεγαλείτερος ἀποκλεισμός.

Καὶ ἤδη θὰ συνοψίσουμε τὴ θεωρία μας περὶ τῆς γνώσεως τοῦ ἀρνητικοῦ γεγονότος. 1) Στὴν συνηθισμένη ὁμιλία κάθε ἀρνητικὴ δήλωση εἶναι λειψή κατὰ τοῦτο ὅτι ἔχει ἀνάγκη νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν προσθήκη μιᾶς ἀντίστοιχης θετικῆς δηλώσεως. Ἐτσι ἡ πρόταση «Ὁ Γιάννης δὲν εἶναι δεκαῆξι ἐτῶν» περιέχει ἀναγκαίως τὸν θετικὸ πόλο τοῦ γεγονότος, δηλαδή ὅτι ὁ Γιάννης εἶναι δώδεκα ἐτῶν. Εἶναι ὅμως ἔξ ἴσου ἀληθὲς ὅτι κάθε θετικὴ δήλωση εἶναι λειψή, καθόσον πα-

ριαλείπει τὸν ἀρνητικὸ πόλο τοῦ συγκεκριμένου γεγονότος. Καὶ ἡ δήλωσις εἶναι λειψή γιατί ἐξαίρει εἴτε τὸν θετικὸ εἴτε τὸν ἀρνητικὸ πόλο. Ἡ θετικὴ πρότασις δὲν εἶναι λιγώτερο ἀφηρημένη ἔννοια ἀπὸ τῆν ἀρνητικὴν πρότασις. 2) Ὑπερῶς μερικὰ ποὺ ἐπισημαίνει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἀντίληψις τῶν ἀρνητικῶν γεγονότων προϋποθέτει τὴν χρήση φαντασίας, ἐνῶ ἡ θετικὴ ἀποψη τῶν γεγονότων εἶναι ὀφθαλμοφανής. Ἔτσι παραδείγματός χάριν πηγαῖνος ἀπὸ θεάτρον εἰσι παρατηροῦ, χωρὶς καμμιὰ ἐνσυνείδητη ἐνεργεία τοῦ νοῦ μου, εἶτι τὸ καταῶμενο εἶναι τραγωδία. Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ σκεφθῶ προηγουμένως, ποῖν ἀντίληψῶ ὅτι τὸ δράμα αὐτὸ δὲν ἔχει λιμνοσ, ἀτι δὲν εἶναι ιστορικὸ δράμα κ.τ.λ. Ὁ Bergson κάνει μιάν ἀνάλογη παρατήρησις, ἔτιαν ἰσχυροῦται ὅτι ποτὲ δὲν κάνομε μιάν ἀρνητικὴν δήλωσις, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποια προηγουμένη ἐπιθυμία. Παίρνου ἀπὸ χέρι μου ἓνα βιβλίον καὶ εἶναι ἀμέσως ὀλοφάνερο ὅτι εἶναι γραμμένο σὶ πινὰ λάγι, ὅταν ὅμως εἶπω ὅτι «αὐτὸ δὲν εἶναι ποίημα», ἡὰ τὸ εἶπω, διὰτι εἶπιθυμοῦσα νὰ διαβάσω βιβλίον ποὺ περιέχει ποιήματα.

Ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ἀρνητικὴ δήλωσις βρίσκειται σὶ ἐπίπεδο διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς θετικῆς δηλώσεως; ὅτι εἶναι λιγώτερο ὀφθαλμοφανής καὶ ὅτι ἀπαιτεῖ ἀναγκαστὸς φαντασίαν, γιατί τριῖταιν ποὺ δὲν τὴν ἀπαιτεῖ ἡ θετικὴ δήλωσις; Ἡ ἀποψη ὅτι ὑπάρχει τέτοια διαφορὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῆι. Γιὰ νὰ ἀντίληψῶ κανεὶς ἓνα θετικὸ γεγονός ἀπαιτεῖται ἐπίσης φαντασία. Οἱ ψυχολόγοι εἶναι σύμφωνοι στὸ ὅτι δὲν προσέχομε τὸ δεδομένο, ἀν δὲν εἶμεσθε πωρεσκευασμένοι γι' αὐτό. Πρέπει νὰ ἔχομε μιὰ προηγουμένη ἀναμονή γιὰ νὰ παρατηρήσομε τόσο ἓνα θετικὸ ὅσο καὶ ἓνα ἀρνητικὸ γεγονός. Ἄς ἐπιστρέψομε στὸ παράδειγμα τῆς θεατρικῆς παραστάσεως; μήπως τὸ θετικὸ γεγονός, παραδείγματός χάριν, ὅτι ἡ παρῖστασις στρέφεται γύρω ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο χαρακτήρα εἶναι ὀφθαλμοφανής; Μήπως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σκεφθῶ γιὰ νὰ τὸ καταλάβω; Ὁ νοῦς πρέπει νὰ εἶναι ἐνεργός, πρέπει νὰ εἶναι «συνεισφέρων παρῖγων» στὴ γνώσις τόσο τῶν θετικῶν ὅσο καὶ τῶν ἀρνητικῶν γεγονότων. Ἐνδεχόμενον εἶναι νὰ ἰσχυρισθῆι κανεὶς ὅτι πάντως γιὰ τὴν ἀντίληψις εἰδικῶν συγκεκριμένων χαρακτήρων τῆς προκειμένης καταστάσεως δὲν ἀπαιτεῖται σκέψις; παραδείγματός χάριν ὅτι ἡ ἐνδυμασία ἓνὸς ὀρισμένου

ἠθοποιουῦ εἶναι κόκκινη. Καὶ ὅμως καὶ οἱ ἄμεσοι χαρακτῆρες τῆς πείρας εἶναι τόσο συνυφασμένοι μετ' ἄλλους χαρακτῆρες, εἴτε ἀπλοῦς εἴτε πολύπλοκους, ὥστε δὲν γίνονται καταληπτοί, ἂν δὲν τοὺς ἐξάγει προηγούμενος καὶ τοὺς ἀναλύσει ἢ διείνοιαι. Ἄς ἐπιστρέψωμε στὸν παράγοντα τῆς ἀναμονῆς (ἢ τῆς ἐπιθυμίας) ὅταν πρόκειται νὰ ἀντιληφθοῦμε μιᾶν ἀπουσία. Στὸν Β ἔκανε ἐντύπωση τὸ γεγονός ὅτι ἡ γυναῖκα του δὲν ἦταν στὸ σπίτι, γιατί περίμενε νὰ τὴν εὔρει ἐκεῖ. Ἐπίσης ὅμως, εἰν ὁ Β ἀνέμενε νὰ μὴ εὔρει τὴν γυναῖκα του στὸ σπίτι, τότε ἡ ἐκεῖ παρουσία της θὰ τοῦ ἔκανε βεβαίως μεγάλη ἐντύπωση. Βλέπομε λοιπὸν ὅτι ἡ ἀναμονὴ περιλαμβάνεται ἔξ ἴσων καὶ ὅταν πρόκειται νὰ γίνει ἡ θετική καὶ ὅταν πρόκειται νὰ γίνει ἡ ἀρνητική ἀντίληψη.

Β) Μερικαὶ νόμισαν ἐπίσης ὅτι ἡ ἀρνητικὴ δήλωση εἶναι διαφοροῦμένη ἐνῶ μιὰ θετικὴ εἶναι καθωρισμένη καὶ σαφής· ἔτσι ἡ πρόταση ὅτι ὁ Γυάνης δὲν εἶναι δεκαῆξ ἑτῶν, δὲν εἶναι ἡ αἰτία τοῦ γεγονότος ὅτι εἶναι δώδεκα ἑτῶν, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ συμβιβασθεῖ πρὸς οἵονδήποτε ἀριθμὸν προτάσεων περὶ τῆς ἡλικίας τοῦ Γυάνη, πλὴν τῆς προτάσεως ὅτι εἶναι δεκαῆξ ἑτῶν. Ἡ ἀποψη αὕτη εἶναι ὀρθὴ μόνον σὲ πολὺ περιορισμένη σημασία· σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸν θετικὸν πόλον μιᾶς προτάσεως εἴμαι σὲ θέση νὰ κατασκευάσω τὸν ἀρνητικὸν πόλον· δὲν μπορῶ νὰ ἀντιστρέψω αὕτη τὴν πράξη. (Ἄν ὅμως ὁ ἀρνητικὸς πόλος εἶναι δεδομένος στὴν πληρότητά του, ὡς ἀποκλεισμὸς ἀπειρίας μορφῶν, τότε καθορίζεται ὁ θετικὸς πόλος). Ἄν μάλιστα στρέψωμε τὴν προσοχὴ μας ἀπὸ τὴν τυπικὴ πρὸς τὴν οὐσιαστικὴ ἀλήθειαν, θὰ ἴδοῦμε ὅτι μιὰ θετικὴ δήλωση μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο διαφοροῦμένη ὅσο εἶναι καὶ μιὰ ἀρνητικὴ. Ἄν περιγράψει κανεὶς ἓνα ἀντικείμενον ὡς ἄνθρωπον, τότε τὸ χαρακτηρίζει θετικά, ἀλλὰ δὲν τὸ καθορίζει. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς ἀντικειμένου εἶναι ἀπειρα· προσέτι δὲ οἵαδήποτε θετικὴ δήλωση εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀρηρημένη καὶ γενικὴ, διότι εἶναι ἐννοιολογική.

Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ κρίναμε γιὰ τὸ μὴ εἶναι ὡς παράγοντος τῆς πραγματικότητος θεωρήσαμε μέχρι τώρα τὴν πραγματικότητα στατικά, ὡς κάτι δεδομένο ὁλόκληρον διὰ μιᾶς. Τώρα θὰ ἐξετάσωμε τὴν πραγματικότητα ὡς παρουσιάζεται ὡς πρῶτος καὶ ὡς κίνησις. Ἡ ἀλλαγὴ ἔχει δύο ὄψεις, τὴν γένεσιν καὶ τὴν φθοράν. Ἄς ἐξετάσωμε

τὴν ἀλλαγὴν ὅταν ἓνα ἀντικείμενο Α μεταβιβάλλεται, παραδείγματος χάριν ὁ Α ἔγινε εὐτυχής. Ἴδου περίπτωσις γενέσεως ἐντὸς τοῦ Α, καὶ μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ μὴ εἶναι εἰς εἶναι· κατὰ πρῶτον ἔχομε τὸν Α σὲ ψυχικὴν κατάστασιν ὄχι εὐτυχῆ, καὶ κατόπιν τὸν Α σὲ εὐτυχῆ κατάστασιν. Ἔτσι ἡ γένεσις περιλαμβάνει ἀναγκαστικῶς τὸ μὴ εἶναι. Ἡ δὲ εἰποῦμε ὅτι ὁ Α ἔγινε φαιακρός, δηλαδὴ ὁ Α ἔχασε τὰ μαλλιά του. Ἔδῶ ἔχομε τὸ ἀντίθετον τὸ μὴ εἶναι ἐπέρχεται εἰς εἶναι. Ἡ ἀλλαγὴ ὅμως, ὅπως συνήθως τὴν ἀντιλαμβάνομαστε, ὡς ἀλλοίωσις, εἶναι περιοριστότερα πολυπλοκή. ἔχει μέσα της σύγχρονα καὶ γένεσις καὶ φθορά. Ὁ Β, ποὺ συνήθως κατοικοῦσε εἰς Σικάγο, τώρα κατοικεῖ εἰς Νέα Ὑόρκη. Ἔδῶ ἔχομε μιὰ διπλὴ κίνησις ἢ κατεύθυνσις τοῦ κατοικοῦντος εἰς τὸ Σικάγο ἐπέρχεται μεταβιβάσασθαι εἰς τὸ μὴ εἶναι (φθορά) καὶ ἡ κατάστασις τοῦ κατοικοῦντος εἰς τὴν Νέαν Ὑόρκη ἐρχεται εἰς τὴν εἶναι (γένεσις). Ἐπειτα ἔχομε ἀλλαγὴν, ὄχι ὡς μεταβολὴν τοῦ Β, αὐτὴ ὡς ἀλλοίωσις μέσα εἰς τὸ Β, ἀλλ' ὡς ἐμφάνισις καὶ καταντροπὴ τοῦ Β ὡς τοιοῦτου. Τότε ἔχομε τὴν ἀντίθεσιν μεταξύ τοῦ μὴ εἶναι τοῦ Β καὶ τοῦ εἶναι τοῦ Β. Ἡ ἀλλαγὴ ἀποτελεῖται (μερικῶς) ἐκ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ εἶναι τοῦ Β ἀποκλείει τὸ μὴ εἶναι τοῦ Β.

Κατὰ ταῦτα στὴν κριτικὴ ποὺ γίνεται πολλὰς φορές, ὅτι τὸ μὴ εἶναι εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν πείρα, ὅτι εἶναι ἀπίστευτα καὶ ἀκατανόητα, μπορούμε νὰ ἀπαντήσωμε ὅτι τὸ μὴ εἶναι περιλαμβάνεται εἰς τὴν πείρα, ὡς καὶ εἶναι ἡ ἀλλαγὴ καὶ ἡ διάρκεια, ἡ ποικιλία καὶ ἡ πολλαπλότης. Ὁ χρόνος γίνεται καταληπτὸς μὲν τὸ μὴ εἶναι, καὶ αὐτὸς πάλιν διαρωτίζει τὸ μὴ εἶναι. Ἡ οὐσία τοῦ χρόνου ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ποτὲ δὲν συμπληροῦται. Τὸ παρὸν στρέφεται πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ μέλλοντος· πάντοτε ὑπάρχει ἄλλος, περισσότερος χρόνος ποὺ θὰ ἔλθῃ. Κάθε τμήμα χρόνου ἀναφέρεται εἰς κάτι πέραν ἑαυτοῦ καὶ τὸ ὅποῖον ἀποκρίεται. Ἡ πάροδος (τοῦ χρόνου) εἶναι τὸ γεγονὸς, κατὰ τὸ ὅποῖο ὑπάρχει καὶ ἄλλη χρονικὴ περίοδος πλησιάζουσα πρὸς τὸ παρὸν. Ἔτσι τὸ «τώρα» τοῦ χρόνου ὑπάρχει ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ «ἔστερα» τοῦ χρόνου.

Ἡ δὲ ἀντίθεσις μεταξύ τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, μέσα εἰς τὸν χρόνον, εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὴν σχέσιν τῆς διαφορότητος μεταξύ τῶν ἀτομικῶν πραγμάτων. Ὁ χρόνος συνιστᾶται διὰ τοῦ περιορισμοῦ (πέ-

ρατος)· κατ' ἀνάγκην ὑπάρχει μιὰ ἔκτασις πού ἀποκλείεται ἐκ τοῦ παρόντος· καὶ ἔτσι ἔχομε πάλι τὸν κύκλον (στὴν περίπτωσιν ὅμως αὕτη ἓνα μετακινούμενον κύκλον)· ἔχομε κάθε τι πού περικλείεται ἐντὸς τοῦ «τώρα», καθὼς καὶ κάθε τι πού ἀποκλείεται ἀπ' αὐτό, πού εἶναι τὸ μέλλον (καὶ μὲ διαφοροποιητικὴ ἔννοια, τὸ παρελθόν). Ὁ ἀποκλεισμός αὐτὸς εἶναι αὐσιώδης γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χρόνου, ἀφοῦ χωρὶς ἓνα μέλλον, πού πρόκειται νὰ ἐλθῆι, τὸ «τώρα» εἶναι τίποτε. Τὸ Α εἶναι τώρα, διότι τὸ Β δὲν εἶναι ἀκόμη· καὶ τὸ Β δὲν εἶναι ἀκόμα, διότι τὸ Α εἶναι τώρα.

Τὰ ἀνοιχτέρα εἶναι ἀληθινὰ ὄχι μόνον γιὰ τὸ στενὸ παρόν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ παρόν, πού περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὸν διαρρέυσαντα χρόνον. Ὁ χρόνος εἶναι χωρὶς πέρας· ἀδυνατοῦμε νὰ συλλάβομε ἓνα χρόνο· στὸ ἀπώτατο μέλλον πού θὰ γίνῃ «τώρα» καὶ κατόπιν δὲν θὰ ἐπακολουθήσῃ τίποτε. Πάντοτε θὰ ὑπάρχει ἓνα μέλλον· «αὔριον, καὶ αὔριον, καὶ αὔριον»—πάντοτε θὰ ὑπάρχει ἓνα «ἀκόμη περισσότερο», ὅπως θὰ ὑπάρχει πάντοτε καὶ ἓνα «ἀκόμη λιγώτερον». Τὰ πάντα παρέρχονται, ἐξαιρέσει αὐτοῦ τούτου τοῦ χρόνου. Ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ διάρκεια τοῦ πραγματοποιηθέντος χρόνου, ἡ διάρκεια αὕτη θὰ εἶναι ὡς ἓνα νησί στὸ μέσον ἑνὸς ὠκεανοῦ μὴ πραγματοποιηθέντος χρόνου· τὸ εἶναι τοῦ παρόντος πού ὕστερα γίνεται τοῦ παρελθόντος συμβαδίζει μὲ τὸ μὴ εἶναι τῆς ἄλλης διάρκειας πού ἀποτελεῖ τὸ μέλλον. Καὶ τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἀμετάθετα ἀτελής, ὅτι κοντὰ στὸν πραγματοποιηθέντα χρόνον ὑπάρχει πάντοτε καὶ «ἄλλος», ὅτι τὸ «τώρα», εἴτε στενὸ εἴτε εὐρὺ, ἀποτελεῖται πάντοτε ἀπὸ τὸ πέρας.

Ἄς ἀναλύσομε λεπτομερέστερα τὴν πάροδο. Πάροδος εἶναι μετατόπισις· ὅ,τι εἶναι παρόν ἀποσύρεται καὶ τὴ θέσιν του τὴν καταλαμβάνει τὸ μέλλον. Τὰ δύο αὐτὰ στάδια εἶναι ταυτόχρονα· ἡ καταστροφὴ τοῦ Α γίνεται μὲ τὴν γένεσιν τοῦ Β. Μποροῦμε νὰ παραστήσομε τὴν πάροδο ὡς κινούμενη σχέση μεταξύ ἑνὸς στατικοῦ χάρτου, περιλαμβανόντος τὴν τοποθεσίαν τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, καὶ τῆς σειρᾶς τῶν γεγονότων, κατὰ τρόπον ὥστε τὰ γεγονότα νὰ μεταβάλλουν τὴν θέσιν των ἀνάλογα πρὸς τὴν τοποθεσίαν των μέσα στὸν χρόνο. Ἢ μποροῦμε νὰ περιορισθοῦμε μόνο στὸ «τώρα»· ἡ πάροδος συνίσταται στὸ γεγονός ὅτι ὅ,τι πρὶν ἦταν στὸ «τώρα», δὲν εἶναι πρὸ

ἐκεῖ, ἀλλ' ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἄλλου στοιχείου παρμένον ἀπὸ τὸ μέλλον. Ἡ ἰσχύς εἶναι ἡ διαρκὴς ὑποκατάσταση στοιχείων ἀπὸ «τώρα». Τὸ Α' εἶναι «τώρα»· ἀλλὰ καὶ ὅλας δὲν εἶναι κατὰ «τώρα», ἐπειδὴ ἀποδιώχθηκε ἀπὸ παρελθόν μετὰ τὴν ἐπιδορυμῆσιν τὸ «τώρα» τοῦ Β, καὶ ἤλθε ἀπὸ τὸ μέλλον. Κατὰ ταῦτα τὸ «τώρα» μοιάζει μὲ ἓνα σπῆμα, τοῦ ὁποῖου οἱ κί-
τοιχοι ἀλλάζουσι διαρκῶς· ἰσορροπῶς ὅπως λέγει ὁ Shakespeare ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ σπῆματα τοῦ ὅπου τὰ κίματα τοῖζον πρὸς τὰ χιλιάρια τῆς παλαιότητος, ἔτσι καὶ οἱ χρόνοι αἰγμῶς ἀπεύδον πρὸς τὰ τέλους των. Καὶ ἔτσι μὲν τοὺς ἐναλλάσσει τὴν θέσιν μὲ ἐκείνη τοῦ προηγούμενου. Καὶ ἔτσι ἡ ἰσχύς, μὲ τὸν χωρικτῆρα τῆς ὡς ὑποκατάστασι στοιχείων ἐνὸς τοῦ «τώρα», προέρχεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ στοιχεῖα α' ἀπαλείφον τὰ β'. Ὁ χρόνος εἶναι αἰώνιος πόλεμος μεταξὺ τοῦ μέλλοντος καὶ τοῦ πα-
ρόντος· πόλεμος, κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ μέλλον νικᾷ πάντοτε, ἀλλὰ μόνον γὰρ νὰ ἡττηθῆ καὶ αὐτὸ μὲ τὴν σειρά των, μάλιστ' ἀναδειχθῆ νικητῆς. Ὁ χρόνος εἶναι ἀντίθεση καὶ ἀπαλειωμῶς.

Εἶναι ἄρα γε μῦθος ἢ εἶναι ἰστορία ὀρθολογιστικῆ τὸ νὰ εἰπωμε ὅτι ὁ χρόνος ῥεῖ, γιατί ὁ χρόνος ἀπὸ τὴν ὁλότητά των μεταρτῆ νὰ πραγματοποιηθῆ μόνον κατὰ τὴν περιορισμένη μορφή τοῦ «τώρα». Τὸ «τώρα» εἶναι οὖν ἓνας σπῆμας, μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖον μόνον ὁρισμένον ποσὸν μπορεῖ νὰ περιῶσι καὶ ὄχι περισσότερον ἢ ὁλότητα τοῦ χρόνου εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῆ μόνον μὲ τὸν περιορισμὸ τοῦ «τώρα»· γι' αὐτὸ καταγέμεται σὲ διωδοχικὰς περιόδους καὶ ἀπλώ-
νεται· καὶ ἔχομε ἔτσι τὴν ἀπέριαντη ὁρή, τὸ «αἰώνιος πρῆσσιπτερον».

Ἡ ἰσχύς εἶναι ἡ πραγματοποίησι τοῦ χρόνου ὡς ἄπειρος ὁλότη-
τας μὲ τὴν μορφή τοῦ πῆματος καὶ τῆς καταλύσεως.